

SPLITSKI ODLOMAK GLAGOLJSKOG MISALA STARIJE REDAKCIJE

Vjekoslav ŠTEFANIĆ, Zagreb

Evo još jednog fragmenta hrvatske poluooble glagoljice, koji će vrlo plodno upotpuniti onaj lanac od nekih dvadesetak fragmenata XII—XIII stoljeća, što i paleografski i sadržajno povezuje hrvatsko-glagoljsku baštinu XIV—XV stoljeća s ćirilometodskom književnom tradicijom X—XI stoljeća. Posebno je Splitski odlomak dragocjen za povijest hrvatskoglagoljskog misala, jer je on — nakon Bečkih listića — vjerojatno najstariji ostatak takvoga glagoljskog misala. Njegova važnost za historijsku gramatiku i hrvatskog jezika, zatim široke perspektive kulturnohistorijske prirode, što će se njegovom analizom otvarati, bit će razlogom, što se ovom radnjom ne će iscrpsti svi problemi povezani s ovim odlomkom. Tomu je djelomice i taj razlog, što sam ovaj odlomak tek nedavno otkrio. No bila mi je želja, da uspomeni jubilarca profesora Vajsa posvetim baš ovaj prilog, koji je najuže povezan s njegovim životnim djelom.

Riječ je o jednom listu pergamene form. 30×22 cm, koji sam sredinom mjeseca maja ove godine (1956) našao u Kaptolskom arhivu u Splitu pod br. 468. Isprva je list bio nešto veći. S lijeve strane mu je od vrha do dna odrezan rub od neka 2—3 cm širine, tako da je tu nestalo u svakom redu jedno do dva slova teksta. Na desnoj strani vjerojatno je list potpun, i tu je rub uz tekst prosječno 2 cm širok. Na donjem kraju rub je također obrezan, ali ne do teksta. Isto tako rub je malo obrezan i na gornjem kraju, a to se razabira po tome, što su presječena neka glagoljska slova, što su bila napisana izvan teksta na samom rubu; do glavnog teksta ostalo je 1—1,5 cm prostora. Osim toga pergamena je oštećena na više mjesta manjim rupicama (kako se vidi i na priloženim snimcima), ali najveća je rupa u desnoj donjoj četvrti lista, gdje je pergamena u raspadanju na površini od oko 7×5 cm. Inače je pergamena (koja je s obje strane gotovo jednako glatka) prilično izlizana, tako da su neka mjesta u tekstu gotovo istrta i teško čitljiva. Na verso-strani pergamena je više potamnjela, jer je ta strana bila negda vanjska strana omota, za koji je služio naš fragmenat. Ta se negdašnja njegova funkcija razabira ne samo po tome, što je o polovici bio horizontalno presavit i što se na tom rubu vide male rupice, koje vjerojatno potječu od negdašnjeg

prošivanja, nego posebno po tome, što se na vanjskoj strani čitaju arhivske oznake, koje su vrlo zanimljive zbog toga, što otkrivaju jedan dio provenijencije rukopisa.

Na ovoj se strani u dnu vide ostaci nekih slova, koja se ne dadu suvislo pročitati, ali čitljivo je napisano latinskim kursivom vjerojatno XVII st., i to vertikalno na margini gornje lijeve četvrti: *De Albertis. / Montaneum S^{tae} Anastasiae*. U samom uglu: 19. U donjoj lijevoj četvrti lista čita se horizontalno među recima: *Montanum / Ste Anas / : et Archid^{us}*. Da li ovom zapisu pripadaju i blijeđa slova ispred drugog (*G. S.*) i trećeg reda (*t c s*), ne mogu reći.

Ovaj je dakle pergamentni list služio kao omot za »montanum« ili kartular (zbornik dokumenata o pravima) crkve svete Anastazije. U drugom se zapisu kaže *et Archidiaconatus*, što bi trebalo shvatiti, da je crkva sv. Anastazije bila povezana s titulom arhidakona u kaptolu, ili je samo u danom slučaju u jednoj knjizi netko ispisao dokumente, koji se tiču i crkve kao takve i arhidakona kao takvog. U svakom slučaju radi se o gradu, u kojem je bio kaptol i u kojem je bila crkva svete Anastazije. Naravno da čovjek odmah pomišlja na Zadar. U tom bismo slučaju imali dokaz o postojanju kartulara stolne crkve sv. Anastazije, koji je izgubljen. No u tom nas zaključku smeta ime *De Albertis*. To je ime splitske plemićke porodice. Poznato je ime doktora Mateja Albertija (1555—1624), redaktora *Oficija B. Marije* (izd. 1617), koji je bio priredio za štampu glagoljski misal i brevijar kao i prijevod Navarova moralističkog Manuala.¹ K tomu u Splitu je također postojala jedna, iako mnogo manje poznata, crkva sv. Anastazije.^{1a} Prema tomu naš je odlomak u Splitu barem od XVII stoljeća.

¹ Isp. St. Ivančić, Povjestne crte o samostanskom III. redu sv. Franje, Zadar 1910, Prilog B, br. VI—VIII; J. Jurić, Pokušaj »Zbora za širenje vjere« g. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo, Croatia sacra, g. IV, Zagreb 1934, 168—171.

^{1a} O toj splitskoj crkvi bilo je teško naći podataka. Spominje se već u XIV st.: *s. Anastasia que est in civitate Spalati* (G. Praga, Atti e memorie della SDSP, II, 1927., 42.). Dr. Cvite Fisković našao je o njoj dva podatka iz druge polovice XVII st., na kojima mu i ovdje zahvaljujem. Prvi je iz zapisnika generalne vizitacije nadbiskupa Cosmija: 3 *decembris 1683. Visitavit Ecclesiam Sanctae Anastasiae, Beneficium de iure patronatus familiae de Natalibus. Modo possidetur a Rdo Petro ex eadem familia... Redacta est in decentem formam, cum priore bello diruta esset.* — Drugi podatak je iz VII knjige krštenih grada Splita: 1. novembra 1698. krstio je kanonik *Domnio Pietro Nadali... nella chiesa di Santa Anastasia* Nikolu, sina plemića Andrije Balbi.

Izvan osnovnog teksta, na gornjoj marg'ni prednje strane nalazi se s kraja na kraj ispisan abecedni red latinskih slova. Pisana su nezgrapno, valjda od ruke koja se učila, pa se neka slova jedva dadu identificirati. Zbog toga, a naravno i zbog nedovoljnog teksta, teško je odrediti i vrstu pisma, prema tomu i njegovo datiranje. Mislim ipak, da se pretežno ovo pismo može obilježiti kao karolina na prijelazu u goticu — a to bi otprilike značilo XIII stoljeće. Slova čitam: *a b c d e f g h i k(?) l m n o p q r s f T t v*. Od daljnjih slova kanda ne slijede *x y z* nego abrevijature za skraćeni konac riječi na *-m* (dva puta), zatim abr. za *-men*, znak *z* (također abr.), za njim 2—3 nejasna znaka, veza *ft*, abrev. za *-cum* ili *con* i na kraju *ame*. (Isp. A. Cappelli, Dizionario di abbreviature, Milano 1929, XIV, XXIV, XLVII, 40 i dr.).

Osim toga primjećuju se iznad latinske abecede ostaci slova, presječeni kod obrezivanja lista. Možda je to bila glagoljska azbuka, ali i ono što je ostalo vrlo je izlizano i nečitljivo.

Glavni tekst pisan je slovima stare hrvatske poluoble glagoljice. Na jednoj i drugoj strani su po dva stupca s 29 redaka. Stupce na recto-strani zvat ćemo Aa i Ab, a na verso-strani Ba i Bb. Stupac Ab, koji je neoštećen, ima format 28 × 10 cm, a tako i neoštećeni stupac Ba, dok su druga dva stupca od vrha do dna osakaćena (i prema tomu slova izgubljena) za oko 0,7 cm.

Razmak između redaka nije uvijek jednak, i to zbog toga, što svi reci nisu pisani jednakim slovima. Naslovi ili rubrike pisani su majuskulama, koje su visoke prosječno 5—6 mm, normalni tekst (molitve, poslanice i evanđelje) pisan je slovima, koja su prosječno visoka 3—4 mm, a manje važan tekst (antifone) pisan je slovima visokima 2—3 mm. Naravno, da se posebno izdvajaju inicijali različite veličine, koji su visoki od 1—3 cm.

U pogledu vanjskog lica važno je još istaći, da su slova sva pisana crnom bojom, ali su majuskule u naslovima ili rubrikama konturirane crvenom ili zelenom bojom, a isto tako su pojedini sastavni dijelovi inicijala ispunjeni crvenom i zelenom bojom, koja je često vrlo istrta. Konkretno rečeno: crveno su konturirani naslovi u Aa 4, Aa 12—13, Aa 21, Aa 27, zeleno su konturirana slova u naslovima Ab 3—4, Ab 10, Ba 2. Kakva je boja bila u naslovima na stupcu Bb ne može se reći, jer se tu vide samo neodređene zamrljane površine. U inicijalima mogu se još vidjeti tragovi crvene i zelene boje, i to na slovima: D (Aa 5), B (Aa 15), V (Ab 5), U (Ab 11), B (Ab 16); samo

se crvena boja razabira na inicijalima: V (Ab 26), V (Ba 2), P (Bb 9), N (Bb 16) i D (Bb 25), no vjerojatno je i ovdje bilo boje, koja se više ne raspoznaje. Možda je to bila zlatna boja. U tom slučaju možemo reći, da ova kombinacija crvene, zelene i zlatne boje upućuje, da naš odlomak spada u spomenike starije od XIV stoljeća.

Drugi znaci koji još karakteriziraju vanjsko lice Spl. (tako ćemo dalje zvati Splitski odlomak) jesu: dvotočje (koje se piše između svake riječi ili govorne cjeline, koja pisaru predstavlja jedan pojam, dakle i uz brojne znakove), kvačice ili prema gore široko otvorene male krivulje (koje se po jedna, po dvije ili po tri pišu na kraju odlomka) i tittle nad skraćenicama u obliku poteza, kojemu je lijevi kraj većinom okrenut prema gore, katkada je i desni kraj okrenut prema dolje, ali više puta i jednostavna mala titla ima oblik kvačice okrenute prema gore ili samo vodoravne crtice. Ovako česta upotreba dvotočja nije potvrđena u standardnim glagoljskim spomenicima, ali joj se približava praksa u Grškovićevu apostolu, Bečkim listićima, ćirilskom Vukanovu evanđelju, pop Jovanovu evanđelju i dr., ugl. spomenicima XII stoljeća. Kvačice ili veći broj točaka na kraju odlomaka u stvari je opći običaj starih rukopisa, ali Spl. je u tom najviše nalik na Bečke listiće (koji doduše imaju veći broj kvačica), čak se podudaraju više puta u tom detalju, da je na kraju odlomka najprije dvotočje pa onda kvačice (isp. Aa 4, Ab 10).

Potanja paleografska slika Spl. odlomka bit će dana kasnije, i to pošto se iznese tekst, kritički pretrese sadržaj u poređenju s drugim tekstovima i pošto se dade slika jezika, kako bi se onda mogli u zaključcima točnije ocijeniti mjesto i vrijednost Spl. odlomka u povijesti hrvatske glagoljske pismenosti, točnije u povijesti glagoljskog misala.

TEKST SPLITSKOG ODLOMKA

Spl. sadržava odlomak glagoljskog misala, u kojem se nalaze misni obrasci iz t. zv. »*proprium sanctorum*« (u terminologiji glagoljskih liturgijskih knjiga »općina« ili »vlašće svetac«) za mjesec decembar. Točnije rečeno, odlomak obuhvata: I kraj mise na dan sv. Nikole biskupa ispovjednika (6. decembra), II misu na dan sv. Ambrozija biskupa ispovjednika (7. decembra), III misu na dan sv. Lucije djevice (13. decembra) i IV početak mise na dan sv. Tome apostola (21. decembra). Drugih misa (služba) u ovom kalendarskom razmaku Spl. nema.

Tekst ćemo iznijeti u latiničkoj transliteraciji, i to u četiri odsjeka, koja odgovaraju četirima stupcima originala. S lijeve strane teksta bit će rimskim brojem obilježen početak mise pojedinog sveca; malim latinskim slovima bit će označen početak pojedinog odlomka u misi dotičnog sveca, a arapskim brojevima obilježiti će se redovi u stupcu.

Pri transliteraciji teksta — kao i u daljnjem citiranju potvrda — morao sam voditi računa o našim tehničkim mogućnostima. To je i jedan od razloga latiničke transliteracije. Jedino u čem sam se udaljio od izvora, to je, da sam riječi — a to su enklitičke zamjenice, veznici i prijedlozi — rastavio od riječi s kojima su zajedno pisane. Izgubljen tekst — u koliko se mogao rekonstruirati po drugim izvorima — stavio sam u uglate zaporke, a nepouzđano pročitano u oble zaporke. Nadredno pisana slova u kraćenjima reproduciraju se tako, da stoje povišeno, ali ne nad samim slovom, kao u originalu, nego neposredno iza njega. O pojedinim slovima transliteracije potrebno je reći samo to, da je: $\mathfrak{X} = \ddot{x}$, $\mathfrak{M} = \acute{g}$, $\mathfrak{P}$ i $\mathfrak{M} = m$, $\mathfrak{O} = \omega$, $\mathfrak{S} = \acute{s}$, $\mathfrak{J} = ju$, $\mathfrak{H} = \ddot{h}$. Ovdje već upozoravam čitača na oprez, jer je u našem tekstu često pravilni glas i pisan slovom $\mathfrak{A} = \acute{e}$. Budući da se reproduciraju uz tekst i fotokopije u izvornoj veličini, smatram da nije potrebno za stručnjake pored transliteracije dati i razriješeni tekst, pogotovo stoga, što se radi najvećim dijelom o poznatom biblijskom ili misalskom tekstu. Neposredno iza teksta stavljene su opaske, koje se tiču samog fiksiranja teksta. U tim opaskama, kao i u daljnjem citiranju teksta, zadržava se ista transliteracija, samo su title iz tehničkih razloga izostavljene.

Evo ovdje i kratica za tekstove, koji će se u dokumentaciji citirati:

Ass.	= Assemanov evanđelistar
Beč.	= Bečki listići
Berlin.	= Berlinski glag. misal iz 1402 (Staatsbibliothek Berlin, MS. HAM 444).
Bol.	= Bolonjski psaltir, ćir., (izd. Jagić)
Brib.	= Bribirski misal, rkp Jugosl. akad. u Zagrebu, III b 3, XV. st.
Christ.	= Christinopolski apostol, ćir., XII. st. (izd. Kalužniacki)
Danič.	= Daničićevo evanđelje (izd. Daničić uz Nikoljsko), XV. st.
Edpr.	= Editio princeps, glag. misal štampan 1483. (primjerak R 313 ^b Sveučil. knj. u Zagrebu)
Gršk.	= Grškovićevo odlomak apostola
Hval.	= Hvalovo evanđelje (izd. Daničić)
Istr.	= Istarski brevijar, rkp Jug. akad. u Zgbu, III c 12, kraj XIV. st.

Illir. 4	= Vatikanski glag. misal, sign. Illir. 4, prva četvrt XIV. st.
Jov.	= Evanđelje popa Jovana (izd. V. Mošin), XII—XIII st.
Kij.	= Kijeovski listići
Lobk.	= Lobkoviczov psaltir (brevijar), bivša Lobkoviczova biblioteka u Pragu, MS 562
London.	= Londonski odlomak glag. brevijara, XIII. st.
Ljublj.	= Glagoljski misal Sveučilišne knjižnice u Ljubljani, C 162 a/2, XV. st.
Ljublj. hom.	= Ljubljanski homilijar, XIII. st.
Mar.	= Marijinsko četveroevanđelje
Mir.	= Miroslavljevo evanđelje
Mlet.	= Mletački zbornik, ćir. bosanski rkp, Marciana, Cyr. I, 227, XV. st.
MR 180	= Glag. misal Metrop. bibl. u Zagrebu, XV. st.
Novak	= Novakov misal, Nacionalna bibl. u Beču, Cod. Slav. 8, g. 1368.
Novlj.	= Novljanski misal, župni ured Novi Vinodolski, XV. st.
Oxf.	= Glagoljski misal u Oxfordu, Bodleiana, MS Canon. Lit. 349, XV. st.
Ostr.	= Ostromirovo evanđelje
Par.	= Glag. brevijar Nacion. bibl. u Parizu, Slav. 11
Poč.	= Počinin odlomak glag. misala u Arhivu Jugosl. akademije, fragm. br. 106, (izd. Jagić u Arch. f. sl. Phil. XXII), XIV. st.
Pogod.	= Pogodinski psaltir (izd. Jagić)
Praški	= Praški odlomak
Roč.	= Ročki misal, Nacionalna bibl. u Beču, Cod. slav. 4., XV. st.
Sav.	= Savina knjiga
Sin.	= Sinajski psaltir
Spl.	= Splitski odlomak
Supr.	= Suprasaljski zbornik
Šiš.	= Šišatovački apostol
I Vrb.	= I. Vrbnički misal, g. 1456.
II Vrb.	= II. Vrbnički misal, g. 1463.
Vuk.	= Vukanovo evanđelje
Zogr.	= Zografsko četveroevanđelje

Aa

- I a 1 (*priš̄v*)*d̄v* : *g(nv)* : *svoi* : *obrešt̄v* : *t*
 2 (*a*)*ko* : *tvorešta* : *ameⁿ* : *gl̄u* : *vam̄v* : *éko na*
 3 *d̄v vsém̄v* : *iméniem̄v* : *svoim̄v* : *p*
 4 [*o*]stav̄v̄t̄v : *ega* : √√ PO BRŠNC
- b 5 (*D*)*h̄v ḡe* : *tvoee* : *lubve* : *v̄v*
 6 *n̄e* : *vl̄ei* : *da eže* : *edni*
 7 [*m*]*v hl̄ebom̄v* : *nebskim̄v* : *n*
 8 [*a*]s̄et̄el̄v *esi* : *m̄lvami* : *bl*
 9 [*a*]ženoga : *mikul̄e* : *st̄itla* :
 10 [*t*]voega : *i arhierîe* : *tvoeju* :
 11 [*ml*]ostiju : *stvorì* : *učinit̄e gm* ≈

- II a 12 (M^h)CĀ : DEK^TEBRA : Ž̄ : D^NĬ : AN^TBRO
 13 [S]IĒ : PĒ^S I APLĀ : I EVĠĒĒ : ISTE :
 14 [N]A MEKULEN^T : D^NĬ : M^SA[≈]
- b 15 Blaženoga : anbrosiē : is
 16 povidnika : tvoega : i ar
 17 [h]ieriē : na vsaki : dn[^t . .]ī : n
 18 [a](s)^t : nasladit^t : mlva : da
 19 [e]že : naša : ne dostoit^t : s
 20 [l]abost^t : prosēti : t^t za ni :
 21 [ho]datai : da bude^t gm̄ : ND PRNŠ
- c 22 [S]e v^t nas^t : žrtvi : b(ē) hod
 23 [a]tajuštumu : blaženomu : anb
 24 [ro]siju : stitelu : tvoemu : i arh
 25 [ie]rēju : i dē(ē)niem^t : pribudet
 26 [^t] (i) dēl(o)[m^t] utvr^tdēt se : gm̄ ~
- d 27 [S]e ni : kom^tkan(i)e : PO BRŠNC ~
 28 gī : očisti o^t grih(^t) : mlvami
 29 [bl]aženoga : arhierie : i sti

1 : Slova u oblim zaporkama nisu dovoljno jasna, ali je čitanje potkrijepljeno tekstem evanđelja Mat. XXIV 46 iz Zogr., Mar., Ass., Nik. i Hval.; naročito je nepouzđano *n* u riječi *g(n^t)*, ali tako imaju Mar., Sav., Nik., Danič., Hval., s kojima se Spl. često slaže.

5 : Vidljiv je samo desni dio inicijala D, koji je stiliziran jednako kao u redu Bb 25.

8 : U *mlvami* je stara ligatura *m* (granato) + *l* + *v*.

11 : Na početku reda viri desna strana slova, vjerojatno ligature *m* + *l*; *gm* na kraju reda napisano je zapravo iznad reda zbog tjesnoće, i to u ligaturi *g* + *m* (granato) s titlom; vjerojatno je iznad *učinite* ispala riječ *pričastnikom^t* kao Ab 3.

12 : Na početku reda, pisana majuskulama, razabira se presječena onakva kombinacija, kakva je u redu Ab 3, to jest granato M u ligaturi sa C i nad njim E, dakle: *ME(SE)CA*; : Ž̄ : je, naravno, broj 7.

15 : Inicijal B je također vertikalno presječen te mu se vidi kičma, ali mu donji element ispunja početak 16. reda.

17 : *dn[^t . .]i* uništila je rupa u pergameni, a ne raspolažemo tekstem, kojim bi se dala popuniti. Možda bi zadovoljilo: *dn[^t : g]i*.

18 : Pretpostavljamo, da je na početku ovog reda nestalo slovo *a*, dok je vidljiva desna strana slova *s* (ili možda *n*?), te čitamo zajedno sa slovom *n* iz prednjeg reda: *nas^t*.

19 : Pretpostavljamo, da je na početku reda nestalo slovo *e* i da je eže akuz. sg. sr. relativne zamjenice.

21 : *ND PRNŠ* (= nad^t prinošeniem^t) nema title.

22 : Od prvog slova kanda se vidi ostatak nekog inicijala, ispunio sam /S/e, premda drugi glagoljski misali imaju Sie. U b(e) (= bože) nije siguran e, ali po analogiji drugih glag. kodeksa, koji ispred žrtvi imaju gi (= gospodi), moramo radije čitati be nego li bu.

26 : Početak reda je nečitljiv: moramo pretpostaviti odrezani ъ (koji je pripadao riječi pribudetъ, a da je ъ mogao biti sam prenesen na novi red, imamo potvrdu u Bb 1), zatim se vidi desna polovica slova i; děl(o)[mъ] dopunjujem prema ostalim glag. kodeksima, samo što oni imaju zatim da, kojemu u Spl. nikako nema mjesta, a da ga nije bilo, dokazuje i analogija prednjeg izraza pribudetъ, pred kojim imaju drugi glag. misali također da.

27 : Prvo slovo je inicijalno, ali nije ni čitavo ni čisto. Mora se pretpostaviti S, koje se pružalo i u 28. red, zbog čega na početku 28. reda nema nedostatka slova; izraz PO BRŠNC (= po brašъnъci) također nema title; treba imati na umu, da rubrika PO BRŠNC stoji formalno iza samog početka te popričesne molitve (Postcommunio), jer je pravilo pisara ovog fragmenta, da male rubrike (naslove) piše na desnom kraju reda, bilo to pred početkom odgovarajućeg teksta (kao na pr. Aa 4, Aa 21 i dr.) ili nakon njegova početka (kao u Ab 16, Ba 2, Bb 9 i dr.).

28 : gi (s titlom) je teško vidljivo; grihъ je dopunjeno po drugim glagoljskim misalima.

29 : Čitav je redak veoma izlizan, a na samom početku odrezana su slova bl.

Ab

- 1 tela : tvoega : anbrosiē : nebs
 2 kēmъ : slastemъ : stvori biē
 3 prēčastnikomъ : gmъ ≈ √ M^ECA :
- III a 4 DEK^TEBRA : VĪ : D^NЪ : STOЕ : LUCIE : PE^S √
 5 Vъzlubī : pravdu : i vъznenavidē :
 6 bezakonie : sega : radē : pomaza t
 7 e : bē : bъ : tvoi : oliemъ : i radostiju :
 8 pače : pričastnikъ : tvoiъ : S^H ≈
 9 O^trēgnu : srce : moe : slovo : blago : glu :
 10 azъ : dēla : moē : crevē : √ M^SĀ √
- b 11 Usliši nē : bē : spsitelu : n
 12 ašъ : da ēkože : blaženoe : lucie :
 13 dēvi : i m^čce : tvoee : prazdniku : rad
 14 uem se : tako mlostivno : obitov
 15 aniju : naučim se : svrъšeniju : gmъ √
- c 16 Br^tē : hvalei že APL^TЪ : K KORENTNM √
 17 se : o gē : da hvalit se : ne sъst
 18 avlae : i bo sebe : tъg[e]stъ :

- 19 *iskušēnъ* : *egže gr̄* : *isk(u)[šae]tъ* :
 20 *ašte da biste* : *priêl[i malo](e)* : *b*
 21 *(ez)umie* : *moe* : *nineže* : *(pr)[iemlet]*
 22 *ъ me* : *razdra(žae)t vi* : *r(ъ)[veniem]*
 23 *ъ* : *bžiemъ* : *obručih vê* [*edinomu*]
 24 *muževê* : *divu* : *pričist[u i s]*
 25 *tu* : *pridъstavitê* : *hvê* ≈ ~ [PĒ^s]
- d 26 *Vъzлюбilъ* : *esi* : *pravdu* : *i vъznen*
 27 *avidê* : *bezakonie* : *sega* : *radi* : *pom*
 28 *aza te* : *bъ* : *tvoi* : *olienъ* : *i radostiju* :
 29 *S^h* : *izliê se* : *blagodêtъ* : *vъ ustnah* :

3 : Na kraju reda je ligaturna kombinacija *MĒ(SE)CA* kao u Aa 12.

4 : VI pod titlom je naravno broj 13.

7 : *be* pod titlom je možda pisarska pogreška umjesto *bъ*, jer je tako (t. j. *bъ bъ*) u svim glagoljskim misalima i psaltirima, što sam ih pregledao, ali ćirilski Bolonjski psaltir (izd. Jagić) ima *bže bъ*. Analogni tekst u Spl. Ab 28 ima samo jedan put *bъ*.

14 : *milostivno* je sigurno čitanje (a ne *milostivgo*), premda je osamljeno u glagoljskim misalima, što znači, da je stari prevodilac riječ »pie« u latinskom izrazu »pie devotionis« preveo kao prilog.

17—18 : *nesъstavlae* : *ibosebe*, kako je pisar pogrešno napisao, treba ispraviti: *ne sъstavlaei bo sebe*, kako je u većini rukopisa.

18—19 : *tb̄ge ejstъ* : *iskušēnъ* : drugi kodeksi, i to Christ., Šiš. i Hval. imaju: *tb̄ jestъ iskušēnъ*, a glagoljski misali slično: *ta estъ is'kušēnъ* (Oxf. 349), *ta iskušēnъ est* (Novak, Berlin., Edpr.), *on' est' iskušēn'* (Illir. 4), *onъ iskušēnъ estъ* (Roč., MR 180). Ipak nijedan od njih ne poklapa se posve sa Spl., jer u njega iza *tb̄* slijedi *ḡ* (đerv), za njim su dva oštećena slova, od kojih se drugom vidi oblika koja odgovara desnoj strani slova *e*, pa čak ni treće (*s*) nije posve jasno. Jedini spomenik, koji potvrđuje ovo čitanje u Spl., to je bosanski ćir. rukopis Mlet. zbornik, u kojem se čita *ТЪЖДЕ ІЕСТ*. Isp. i Daničićev rječnik III, 330.

19 : Oštećeno mjesto na kraju reda ispunjeno je *isk(u)[šae]tъ*, i to na temelju sačuvanih slova kao i po tekstu bosanskog ćiril. Mlet. zbornika (*isku-šae*). To je bez sumnje pisarska pogreška umjesto *sъstavlaetъ*, kako ima Christ., Šiš. i Hval. kao i — uz razumljive razlike — svi pregledani glag. misali, što i odgovara grčkom *συνίστηται*.

20 : *priêl[i malo](e)* dopunjeno je po bosanskom Mlet. zb., koji ima oblik *maloe*, jer se slovo *e* djelomice vidi i u Spl. Šiš. i Hval. imaju: *prieli malo*, a slično i neki glagoljski misali: Oxf. *malo prieli čto*, II Vrb. *priêli malo čto*.

21 : *nineže* : *(pr)[iemlet]* / *ъ me* dopunjeno je analogno prema drugim kodeksima (naime Šiš. i Hval: *nъ i prijemljete*, Christ. i *prijemljete*, Mlet.: *na i priemlete*, II Vrb.: *nъ i priemlete me*, Ill. 4: *na i priemlete me*, Poč. frgm.: *nъ priemlite me*, Oxf. 349: *ne priemlete*), ali Spl. je to mjesto na svoj način iskvario riječju *nineže* (koja je dobro čitljiva) kao i dopunjenom *(pr)[iemlet]* umjesto *priemlete*.

22 : *razdra(žae)t vi* ista je pogreška kao i u prednjoj riječi umjesto *razdražaju bo vi*, kako to mjesto glasi u Christ., Šiš. i Hval. apostolu, a u Mlet. *razdražaju vi* (dok u svim glagoljskim misalima to mjesto glasi *r'vnuju bo vi*); *r(ъ)[veniem]* popunjeno je prema Šiš., Hval. i Mlet., a glagoljski misali imaju *r'vnoveniemъ* (Novak, Oxf. 469, MR 180 i Edpr.) i *r'vnovaniem'* (Illir. 4).

23 : [edinomu] popunjeno je po većini tekstova.

24 : pričist[*u i s*]/*tu* moralo se ovako rekonstruirati zbog toga što pričistu (prêčistu) imaju Christ., Šiš., Hval. i Mlet., a *i stu* (= *i svetu*) moramo pretpostaviti zbog razmjernog uništenog prostora na kraju 24. reda i zbog *tu* pod titlom na početku 25. reda, premda je Spl. jedini tekst s dodatkom *svetu*, ne pozna ga ni grčki ni latinski tekst.

25 : [PĒ^S], t. j. Pēsнъ, treba svakako pretpostaviti u velikoj lakuni, jer slijedi gradualna antifona.

28 : Ispor. notu kod Ab 7 u pogledu jednog бъ.

Ba

- 1 *tvoih* : *sega* : *rad(i)* : *blv(i) te* : *bъ* : *vъ vikê ale*
- e 2 *V oⁿ* : *vrême* : *reče* : *EVE Q^T MA^TEA*
- 3 *isъ* : *učenikomъ* : *svoimъ* : *pr*
- 4 *itčъ siju* : *upodobí se* : *crst*
- 5 *vo* : *nebskoe* : *ī* : *divъ* : *eže priem*
- 6 *še* : *svêtîl'nikê* : *svoe* : *iz*
- 7 *êdoše* : *premo ženihi* : *i nevês*
- 8 *tê* : *d* : *že* : *bi o^t nihъ* : *buihъ* : *a d* :
- 9 *mudrêhъ* : *bui bo* : *priemše* : *svê*
- 10 *til'nikê svoje* : *i ne vъzeš*
- 11 *e* : *sъ soboju* : *oliê* : *A mudrê* : *priê*
- 12 *še* : *olêi sъ soboju* : *vъ sъsud*
- 13 *ihъ* : *svoit^a* : *sъ svitil'nikê* :
- 14 *svoimê* : *Kъsneštu* : *ženihi* : *v*
- 15 *ъzdrêmaše se* : *vse divê* : *tъe* :
- 16 *i spahu* : *Polunošti že* : *vъpъ*
- 17 *l* : *bistъ* : *se ženihi* : *grede^t* : *ish*
- 18 *od(it)e* : *vъ srêtenie* : *emu* : *T*
- 19 *[ogda vъs]taše* : *vse divê tъe* :
- 20 *i* [   ] (*ukrasiše* :) *svitil*
- 21 *[niki svoje* : *buš že rêše mu]dr(im)*
- 22 *[ъ* : *dadite i namъ o^t*] *olê[a] vaše*
- 23 *[ga êko sv]êtîlnici* : *naši* : *uga*
- 24 *[saju]tъ* : *O^tveštaše mudrie glûšte* :
- 25 *[ed]a kako* : *ne dostanetъ* : *namъ* :
- 26 *i vamъ* : *idête* : *pače (kъ) prodajušt*
- 27 (*imъ*) : *i kupête* : *sebê* : *iduštimъ* : *i*
- 28 *mъ kupêtê* : *pride* : *ženihi* : *i go*
- 29 *tovie vnidu* : *š nimъ na brak*

1 : *ale* (= *aleluja*) stoji na kraju iznad reda, ali je vjerojatno od iste ruke.
5 : *i* : *s* titlom, je, naravno, broj 10.

8 : *d* : pod titlom je broj 5.

18—19 : *T[ogda vrs]taše* — tako popunjeno prema Assem. i mnogim drugim rukopisima, a posebno treba istaći, da bosanski rukopisi Nik., Danič., Hval. i Mlet., kojima se Spl. češće pridružuje, imaju *togda*, dok Mar., Mirosł. i svi glagoljski misali imaju *tgda* ili *tagda*.

20 : Na početku reda vidljivo je *i*, za kojim je na oštećenom mjestu bila jedna riječ (možda *abie*), koje nema nijedan rukopis, a nema je ni u grčkom ni u latinskom prijevodu.

21 : Sav tekst u uglatim zaporkama uzet je iz Mlet. zbornika, i to osobito zbog oblika *bui*, koji nalazimo samo u ovom kodeksu i na ovom mjestu kao i gore u Mat. 25, 3, a tu ga ima i Spl. (isp. Ba 9). Svi ostali imaju na oba mjesta *buje*, *buje* ili *bue* (glag. misali).

22 : *dadite i nam* uzeto je također iz Mlet., koji — pored Ass., Ostr. i Mirosł. — ima tu *i*, kojemu nema mjesta ni u grčkom, ni u latinskom tekstu.

22—23 : *vaše[ga]* dopunjeno je nastavkom *-ga* u duhu ostalih zamjениčkih oblika Spl. odlomka, premda svi konsultirani kodeksi imaju *vašego*.

23—24 : *uga[saju]t* rekonstruirano je, kako imaju svi tekstovi.

25 : *[ed]a* dopunjeno je, kako imaju svi slavenski tekstovi.

Bb

- 1 *ъ* : *i zatvoreni* : *biše* : *dvъrê*
2 *î* *pridu proče* : *divê* : *glušte* : *gî*
3 *gê* : *o^tvrъzê* : *namъ* : *Onъ o^tvešta*
4 *vъ* : *rečetъ* : *amēⁿ* : *glu vamъ* : *ne*
5 *vêmtъ* : *vasъ* : *o^tkudê este* : *bd[i]*
6 *te ubo* : *êko ne viste* : *dne* : *ni č[sa]*
f 7 *PĒ^s* : *Privedut se* : *cru* : *dêvi po ne* : *iskrъn[e]*
8 *privedut se* : *emu* : *v veselê^t* : *i rado[sti]*
g 9 *Priêta* : *tebê* : *bud ND PRN[Š]*
10 *ê gi* : *sta žrъtva* : *ludê tv[o]*
11 *ihъ* : *ihže se* : *dostoêniemъ* : *[pr]*
12 *iêti* : *o^t skrъbê* : *poznajutъ* : *p[om]*
h 13 *oštъ* : *gm* $\cong$ *PĒ^s* : *Razliê se* : *blago(d)[êt v]*
14 *tvoiъ* : *ustnahъ* : *î sega* : *radê [b]*
i 15 *lvi te* : *bъ* : *vъ vikê* $\cong$ $\sphericalangle$ *PO BRŠ[NC]*
16 *Nasitilъ esi* : *gî* : *rabi*
17 *[tvo](e)e* : *darovъ* : *stihъ* : *î*
18 *mlmъ se* : *prisno* : *mleniemъ* : *ob[no]*
19 *vê ni* : *blaženoe* : *lucie* : *d[ê]*
20 *vi* : *eeže* : *prazdnikъ* : *čtemъ [gm]*

Handwritten text in the left margin, possibly a page number or reference code.

Main body of handwritten text in a historical script, arranged in two columns. The script is dense and appears to be a form of Church Slavonic or a related Slavic language.

The image shows a severely damaged and stained fragment of an ancient manuscript. The text is written in a Gothic-style Latin script, but is almost entirely illegible due to the extent of the damage and fading. The fragment is roughly rectangular and appears to be a section torn from a larger page. The ink is dark, but many characters are lost to white stains and holes. Some faint letters and words can be discerned, such as 'L' and 'I', but they are not part of any readable sentences.

- IV a 21 $M^E\overline{CA} : D(E)K^TEBRA : \overline{IA} : D^N\overline{B} : TOME :$
 22 $P\overline{E}^S : I \overline{APLA} : [I]\overline{STI} : V\overline{B} \overline{APLH}\overline{B} : EV\overline{G}(E)$
 23 *Toma* : ed $\overline{v}n(\overline{v})$: o^t obiju : IST $\overline{E}$: A : $\overline{NDE} : (PA)$
 24 $\overline{SCE} : I^STI : O POLU : A SE M^SA :$
- b 25 *Dai nam $\overline{v}$* : m $\overline{lm}\overline{v}$ t[i s]e $\overline{gi}$: b[$\overline{la}$]
 26 *ženoga* : tomi ($\overline{apla}$) [tvo]ega : p[$\overline{ra}$]
 27 *zdnik $\overline{v}$* : pr[ ] itê : i da [ ]
 28 *a vinu* : mlvami : v $\overline{v}znesem$
 29 ($\overline{v}$) obitovanje : čistoe : ver($\overline{ê}$)

5 : bđ[i]te popunjeno je po najvećem broju tekstova, samo Mlet. zb. ima bđete.

6 : č[sa] ili č[asa] može se popuniti prema drugim tekstovima, ali u stvar. ovdje na kraju reda nema mjesta za više od jednoga ili dva slova.

7 : Riječ *dévi* napisana je istom rukom iznad reda, jer ju je zabunom bila izostavila; po ne je bez sumnje pogreška mj. po nei, kako imaju gotovo svi slavenski psaltiri (Ps. 44, 15) i misali; iza *iskrvn[e]* ili eventualno *iskrvn[ee]* nema mjesta i za ee, kako pravilno imaju neki stari psaltiri i misali prema grč. *advēs* i latin. eius.

8 : *privedut se* : emu točno je pročitano, ali je pisar počinio pogrešku, jer prema grč. tekstu i latin. *afferentur tibi* — *afferentur* i t. d. ispravno imaju mnogi slavenski tekstovi *privedot se tebê* — *privedot se* i t. d. (Bol. ps.) odnosno *privedut se tebê* — *privedut se* i t. d. (Lobk., Par. brev., i dr.), dok glagoljski misali svršavaju na ovom mjestu riječima *privedut se tebê* (dakle ne prelaze na vers 16: *afferentur in laetitia et exultatione*); v *veselêi* vjerojatno je pisar želio ispraviti zbog ikavskog izgovora krajnje ê u i te ga napisao ozgora; i *rado/stij* dopunjeno je po drugim tekstovima psalma (44, 16), jer glagoljski misali nemaju ovoga versa ni u misi sv. Lucije kao ni u općini djevica.

11 : [pr]iêti može se popuniti prema ostalim glagoljskim misalima, premda im tekstovi nisu posve jednaki.

12 : p[om]ošt $\overline{v}$ se također mirne duše može popuniti po ostalim misalima, premda im tekstovi ove oracije nisu inače jednaki.

13 : *blago(d)[ê]t v*] možda se može ovako rekonstruirati ne samo zbog toga, što ovako imaju neki stari psaltiri, pa i I. Vrb. misal, nego i zato, što ovako ima i sam Spl. u Ab 29, a poluglasove sam izostavio zato, što na nestalom prostoru ne bi bilo moguće smjestiti 4—5 slova, t. j. *êtv v $\overline{v}$* .

15 : Po BRŠ[NC] popunjeno je po analogiji Aa 4 i Aa 27.

17 : [tvo](e)e popunjeno je prema kontekstu, jer se ova molitva ne podudara s analognom molitvom drugih glagoljskih misala; nije sigurno, da je i na kraju reda bilo posljednje slovo.

18 : Na kraju reda viri neko slovo iza ob, a budući da ne raspoložemo paralelnim tekstovima, nije sigurno, kako treba rekonstruirati i dobiti vezu s *vêni* na početku 19 reda. Vjerojatno izviruje slovo n pa treba dopuniti ob[no]vê ni. Poluglas iza ob- mogao je lako izostati (isp. Supr.).

20 : Na kraju reda moramo pretpostaviti gm, jer je tu kraj molitve, a vidljiv je slabo dio jednog slova.

21 : IA pod titlom je broj 21, dan kada zapadna crkva časti Tomu apostola.

22 : [I]ŠTI u ovoj rubrici treba tako pročitati, jer je vidljivi dio te riječi: vertikalna veza slova št + i, a osim toga jedino se u sintaktičkoj vezi s glagolom *išti* može razumjeti genitiv *apla* = apostola (od nom. apostol $\overline{v}$ = epistola).

23 : : A : NDE znači 1 neděle (ND su u ligaturi).

25 : *mlmъ* (= molimъ) *t/i sje* trebalo je ovako popuniti prema kontekstu i raspoloživom prostoru.

27 : *pr/ -jitê* ne da se popuniti, dok se ne nađe drugdje tekst; *i da/ /* jamačno treba dopuniti: *i da /i d/*.

28—29 : Nije sigurno, nije li iza *m* na kraju reda bilo još koje slovo, kao što nije pouzdano ni slovo *ъ* na početku 29. reda.

SADRŽAJ I POREĐENJE TEKSTOVA

Kako je rečeno, tekst Spl. odlomka predstavlja list glagoljskog misala iz propriuma sanctorum mjeseca decembra. To je tekst rimskog misala t. j. tipa *Missale plenarium*. U njem naime nalazimo sve elemente rimske liturgije, dakle ne samo obrasce sakramentara (molitve ili oracije), nego i antifonara i djelomice lekcionara (tekst apostola i evanđelja na dan sv. Lucije). Osim toga iz teksta razabiramo, da se pisar poziva i na tekst *Propria de tempore* (na dan sv. Tome za tekst epistole i evanđelja — Bb 23—24) kao i na *Commune sanctorum* (također na dan sv. Tome za antifonu t. j. pêsan i apostol — Bb 22), tek se ne zna, da li su ti dijelovi propriuma bili u istoj ili u drugoj knjizi.

Sastavne dijelove Spl. odlomka prikazat ću ovdje po danima ili svecima, kako su u transliteraciji teksta označeni sa strane rimskim brojevima I—IV, a pojedine elemente mise po slovima latinske abecede, kako je to također označeno u transliteraciji teksta. Nastojat ću utvrditi: koje stvarno tekstove predstavljaju pojedini odlomci i kako se oni odnose prema drugim slavenskim, i djelomice prema grčkim i latinskim predlošcima.

I. NA DAN SV. NIKOLE (6. XII.)

a. (Aa 1—4) Pričesna antifona bez početka. Sadržava dva versa iz evanđelja Mat. XXIV 46—47, koji u lat. glasi: 46. *Beatus ille servus, quem cum venerit Dominus eius invenerit sic facientem.* — 47. *Amen, dico vobis: quoniam super omnia bona sua constituet eum.* Prema tomu Spl. se može na početku dopuniti: *Blaženъ rabъ tъ egože* — kako ima na pr. Zogr., Mar., Nik., Hval. i dr. bolji kodeksi.

Uzimajući u poređenje slavenske tekstove, i na ovom kao i na drugim mjestima obazirat ću se obično na dvije strane, t. j. s jedne strane na starije glagoljske i ćirilске spomenike kao i na mlađe bolje

ćirilske tekstove do XV st., a s druge strane na glagoljske hrvatske tekstove (uglavnom misale), koji su svi odreda mlađi od Spl., naime iz XIV—XV st. Upozorit ću na stvarne razlike, rjeđe na jezične, i tako pokušati na svakom mjestu naći položaj Spl. odlomka u šarenilu slavenskih tekstova.

U spomenuta dva versa iz Mateja ističem ove razlike u starijim glagoljskim i ćirilskim evanđeljima (po recima u Spl.):

Aa 1: *prišedъ* Ass., Mar.; *gospodъ* Zogr., Ass., Ostr., bez *svoi* Nik.

Aa 2: *aminъ* ili skraćeno *amnъ* imaju svi stariji glag. i ćir.

Aa 3. *imaniemъ* Hval; bez *svoimъ* Mar. i Ass.; *domomъ svoimъ* Sav.

Aa 4: *î* (mj. *ega*) Zogr., Mar., Ass., Ostr., Sav., Nik., Hval.

Hrvatskoglagoljski misali — koji nemaju ove antifone na dan sv. Nikole, nego u komunu ispovjednika — pokazuju ove razlike:

Aa 1: *prišadъ* Novak, I Vrb., II Vrb., Brib., Novlj. i dr.; *gъ* (= *gospodъ*) Novak, I Vrb., II Vrb., Brib., Novlj. i dr.; *ego* (mj. *svoi*) svi navedeni.

Aa 2: *b'dešta* (mj. tako *tvorešta*) Novak, II Vrb., Brib. i Novlj., *î b'dešta* I Vrb.; *amnъ* svi.

Aa 4: *ego* — svi.

Već se dakle u ovom prvom odlomku vidi, da Spl. zauzima i u jezičnom kao i u stvarnom pogledu posebno mjesto među glagoljskim tekstovima. Naročito je za jezični odnos tipičan oblik za ak. sg.: najstariji evanđeoski tekstovi *î*, glagoljski misali *ego*, a Spl. *ega*. Karakteristično je, da Spl. ima povratno-posvojnu zamjenicu u *gnъ svoi* kao i svi najstariji glag. i ćir. tekstovi, dok svi glagoljski misali imaju *gъ ego*, što bi odgovaralo grč. *ὁ κύριος αὐτοῦ* i lat. *dominus ejus*. Vrlo je značajno za fiksiranje posebne redakcije Spl. odlomka i to, što ima izvorni evanđeoski tekst *tako tvorešta* (lat. *sic facientem*, a slično i u grč.), dok svi glag. misali imaju umjesto toga *b'dešta*. Naime lat. misali su izraz *sic facientem* zadržali u tekstu evanđelja, a u tekstu antifone su ga iz liturgijskih razloga zamijenili izrazom *vigilantem*. Tu razliku eto prave i glag. misali, a Brib. i Ljublj. misali imaju čak na oba mjesta *bdēšta*. Spl. dakle ne zna za tu liturgijsku izmjenu latinskih misala. Osim toga vrlo je važan u kulturnohistorijskom pogledu oblik *amen*, dok svi stariji glagoljski, a naravno i ćirilski tekstovi imaju *aminъ* (ili *amnъ*), po novogrčkom.

b. (Aa 5—11). Molitva po *brašъnъci* — *postcommunio*. Ima oblik malo opširnije liturgijske molitve s popričesnim mislima. Njezin tekst nisam ni u jednom meni pristupačnom latinskom ni glagoljskom mi-

salu našao primijenjen na dan sv. Nikole. Ali je molitva stara, koja se primjenjivala kao postcommunio u latinskim i glagoljskim misalima na vrlo različnim misama: u uskršno doba, na svece i naročito u votivnim misama (pro caritate, pro concordia i sl.). U najstarijim zagrebačkim latinskim misalima ona glasi na misi pro caritate (i to u MR 70):

Spiritum (MR 166: *in*) *nobis domine tue caritatis infunde: ut quos uno pane celesti satiasti tua facias pietate concordēs.*

U sakramentaru MR 126 ona je primijenjena na dan sv. Feliksa umetanjem iza satiasti: *intercedente beato felice martire tuo atque pontifice.*

Glagoljski misali primjenjuju je na votivnim misama ovako:

Illir. 4. i Bribir. (*prosi ti vèri i ljubve kao i za sreenie brat'e*): *Dh̃ ml-te gi tvoee ljubvi v-ni vlèi, da eže edinêm' nbskim' hlébom' nasitil' esi. tvoeju mlstiju da stvoriši s'sr'dni* (Novak., Berlin., Novlj., I Vrb., Edpr.: *tvoego mlsrdiê stvori biti prič'stniki*, posebno Berlin. u misi za sreenie: *tvoeju mlstiju stvori s'rediti se*).

O Uskrsu, i to kod blagoslova vode na Veliku subotu, na Uskrs i na Uskršni ponedjeljak primjenjuju ovako:

Illir. 4 i Bribir.: *Duh' ml-te gi tvoee ljubvi v-ni vlèi, da eže stbami* (Novak, Berlin., Novlj., Edpr.: *žrtvami*) *paskovnimi nasitil' esi. stvori-e tvoee mlsti biti pričestniki.*

U primjeni na sveca nisam našao potvrde u glagoljskim misalima. Ova molitva pokazuje tragove veće starine. Najprije upada u oči termin *s(ve)tit(e)la* i *arhierie* (Aa 9), što u zapadnoj crkvi odgovara terminu *confessoris et pontificis*. Mlađim glagoljskim misalima je izraz *svetitel̃* gotovo posve stran² (isp. dalje glavu »Leksičko — terminološka građa«). U istočnim slavenskim tekstovima izraz svetitelj odgovara otprilike terminu *episcopus* i zajedno s terminom arhieriej upotrebljava se za pojam sveca, koji nije bio ni apostol ni mučenik, kao što je eto sv. Nikola. Za nj je Spl. upotrebio izraz *svetitel̃* jedan put (Aa 9), a dva puta za sv. Ambrozija, također biskupa ispovjednika (Aa 24 i 29), kojega jedan put naziva *ispovidnika i arhierie* (Aa 15—16). Upotreba termina svetitelj upućuje dakle na stariju redakciju, jer glagoljski misali XIV—XV st. počevši od najstarijeg (Illir. 4) imaju u prvoj i trećoj molitvi za sv. Nikolu samo izraz *arhierie*, a u drugoj *biskupa*; sv. Ambrozija titulira Illir. 4 *biskupa ispovêdnika*, a drugi misali *ispovêdnika i arhierea*.

² J. Vajs ga niti ne spominje u raspravi »Die Nomenklatur in den kroatisch-glagolitischen liturgischen Büchern«, Arch. f. slav. Phil., XXIX (1907).

Napokon treba istaći značenje te činjenice, da Spl. uopće ima obrazac mise sv. Nikoli. Pogotovo je značajno, da je taj obrazac stvarno bio potpun, t. j. sadržavao je pored osnovnih triju molitava i antifone, pa čak i tekst epistole i evanđelja, kao što to ima dalje sv. Lucija. Ta potpunost vidljiva je ne samo po sačuvanoj pričesnoj antifoni, nego i po tom, što se u naslovnoj rubrici za dan sv. Ambrozija upućuje, neka se pèsni, apostol i evanđelje ištu na Mikulin dan (v. Aa 12—14). To bi značilo, da je u sredini, u kojoj je nastao Spl., bio jači kult sv. Nikole biskupa. Treba naime imati na pameti, da među latinskim sakramentarima i misalima neki nemaju vlastite mise za sv. Nikolu (tako je nema ni Gelazijev sakramentar — isp. Migne, Patrologiae L. 74, ni Sakramentar Grgura Velikoga — isp. Migne, Patrologiae L. 78), neki imaju samo tri molitve, a Šibenski sakramentar, koji među u XI st., ide među rijetke kodekse koji imaju čitavu misu; čak je tu ime sveca ispisano zlatnim slovima. Jednako kao u Spl. i u Šibenskom je antifona za Communio *Beatus servus*, ali je molitva u Postcommunio drugačija.³ Glagoljski misali imaju obično vlastitu misu sv. Nikoli, i to najčešće samo tri molitve, rjeđe i antifone, ali se od svega toga ništa ne podudara sa Spl.

Kult sv. Nikole čudotvorca bio je uvijek, a naročito do XII st. (t. j. otkad su mu relikvije prenesene u Bari g. 1087.) jači na Istoku nego na Zapadu. U rimski kalendar unesen je blagdan krajem XI st.⁴ Sudeći po mnoštvu crkava i samostana posvećenih sv. Nikoli po čitavoj Dalmaciji, dakle i na području hrvatskog glagolizma, ovdje je bio vrlo jak kult sv. Nikole u srednjem vijeku. Možda treba i u tom vidjeti utjecaj istočnoslavenske liturgijske prakse. Neslaganje teksta u Spl. s tekstovima latinskih misala kao i kasnijih glagoljskih misala rječito govori o jednoj drugoj liturgijskoj tradiciji koja je postojala u starijim, nesačuvanim glagoljskim misalima ili sakramentarima.

II. NA DAN SV. AMBROZIJA (7. XII.)

a. (Aa 12—14). Naslovna rubrika razriješena glasi: *Mêseca dek-tebra 7 đьнъ Anъbrosiê; pèsni i apostola i evanđeliê ištê* (= išti) *na Mêkulênъ* (Mikulinъ) *đьнъ. Misa.* To znači, neka se antifone, apostol i evanđelje traže na dan sv. Nikole (gdje su one morale biti napisane

³ Za tekst iz Šibenskog sakramentara zahvaljujem O. dru Bernardinu Poloniju.

⁴ Isp. Nilles, *Kalendarium manuale*, T. I., Oeniponte 1896, 156 i 347.

per extensum), jer ovdje, u misi sv. Ambrozija slijede samo tri normalne molitve. Da bismo jasno utvrdili oblike i značenje termina, treba imati na pameti, da uz glagol *iskati* objekt stoji propisno u genitivu. Prema tomu kraticu PĚS treba shvatiti kao gen. pl. pěsni (od pěsnъ), APLA kao gen. sg. od apostolъ (= epistola), a EVGEE također kao gen. sg. od evanĝelie. Pod riječju Misa podrazumijeva se prva molitva (*Collecta*), koja neposredno slijedi.

b. (Aa 15—21). Prva molitva (*Collecta*), u kojoj se na početku mise traži zagovor sv. Ambrozija, jedinstvena je. Na žalost ovoj molitvi (koja je posve zapadnog tipa) nisam našao izvora ni u latinskim ni u glagoljskim misalskim tekstovima. Uopće su rijetki stariji latinski kodeksi sakramentara ili misala, koji bi imali vlastitu misu sv. Ambroziju. Nemaju je ni sakramentari Gelazijev, Grgurov, Šibenski, Zagrebački sv. Margarete MR 126 kao ni nekoliko starijih misala, što sam ih mogao pregledati u Zagrebu. Glagoljski misali su u tom podijeljeni. Nemaju je nikako: Novak, Oxf. i Edpr.; svi drugi (u koliko su nam poznati) imaju tri vlastite molitve.

Inače se ova molitva po općim jezičnim crtama također ne izdvaja iz okvira ostalog teksta Spl., jedino upada u oči upotreba termina *ispovidnika* (umjesto svetitela), a na latinski poredak riječi upućuje *ispovidnika tvoega i arhierie* (= *confessoris tui atque pontificis*). Ipak je značajno, da se sam tekst molitve nikako ne podudara s tekstom mladih glagoljskih misala na ovom mjestu.

c. (Aa 22—26). Druga molitva, *Secreta*, koju Spl. u naslovnoj rubrici zove *n(a)d(ъ) pr(i)n(o)š(eniemъ)* po lat. *super oblata*. Tekst ove molitve poznat je i u hrv. glag. misalima, i to upravo u dvije verzije. Prva, jednaka onoj u Spl., nalazi se u Illir. 4, Ljublj., Roč. i II Vrb. Ona glasi (u II Vrb.):

Sie v nsъ molim te gi žrtvi hodatajuštumu (drugi: *hodatajuštu*) *bžnmu ambroziju ispodnku tvoemu i arhierēju i dêēniemъ da prebdutъ i delomъ da utvrdet se.*

Spl. dakle nema *molim te*, glagole *pribudetъ* i *utvrđdet se* (bez *da*) ima u singularu shvativši valjda *žrtvi* kao gen. sing. Termin *svetiteljъ* (*stitelu*) se u Spl. ponovno javlja, gdje mlađi imaju *ispovědnik'*.

Druga verzija dolazi u Berlin., Brib. i I Vrb. te glasi (po Brib.):

Sie v nsъ molim' te gi žr'tvi hodatajuštu bžnomu am'broziju ispodniku tvoemu i arhierēju nebeskimъ slastemъ i deēniemъ stvori biti pričest'niki (Berlin.: *pričestnkomъ*).

Ta druga verzija u stvari je pisarska pogreška nekoga ranog pisara, koji je zabunom spojio drugu i treću molitvu, kako će se vidjeti iz slijedećeg teksta popričesne molitve.

d. (Aa 27—Ab 3). Treća molitva, *Postcommunio*, koju Spl. u naslovnoj rubrici zove po *br(a)š(ṽ)n(ṽ)c(i)*. Ova je molitva dobro zastupana u svim glagoljskim misalima koji imaju vlastitu misu sv. Ambroziju, premda se gotovo svaki kodeks pomalo jedan od drugoga razilazi. Evo na pr. tekst Ljublj. misala:

Sie nas priêtie gi očisti ot grêhъ i hodatajuštu bžnomu ambrziju ispvdnku tvoemu i arhierêju nbskimъ slastemъ stvoret biti pričestniki.

Razlike u drugim glag. misalima:

Se (Roč.), *See* (Berlin. i Brib.)

ni mj. nas (Berlin. i I Vrb.)

kom'kanie (Berlin), *pričeštenie* (I Vrb.)

iza *priêtie* dod. *molimъ* (Roč.)

iza *slastem* su ovakvi različni svršeci: 1. *stvori biti pričestniki* (Roč.), 2. *stvori ni biti pričestniki* (Illir. 4), 3. *nbskie utêhi stvori biti pričestniki* (II Vrb.), 4. *i dêlaniemъ da utvrđet se* (I Vrb.), 5. *i dêlaniemъ da preb'detъ i dêêninemъ da utvr'det ni* (Brib.), 6. *i dêlaniemъ da prebudutъ i dêêninem' da ut'vrđet' se* (Berlin).

Iz tog poređenja se vidi, da je u kasnijim glag. misalima nastala prava zbrka s tajnom i popričesnom molitvom. Izrazi *nebeskimъ slastemъ* nisu po duhu spadali u tajnu, nego u popričesnu molitvu; isto tako su bez sumnje pogrešno iz tajne u popričesnu molitvu uzete riječi *dêlaniemъ da prebudutъ i dêêninem' da ut'vrđet' se* i sl.⁵

Spl. u toj zbrci kasnijih glag. misala ne sudjeluje pa i time pokazuje stariju redakciju. U njega su još neke značajne osobine. Tu je stari balkansko-romanski termin *komъkanie* (koji je od kasnijih glag. misala kao veliku rijetkost sačuvao još samo Berlin., dok drugi imaju *priêtie* ili *pričeštenie*). Zatim je Spl. umjesto konstrukcije dativa apsolutnog s participom *hodatajuštu* upotrebio instrumental *molitvami* s posesivnim genitivom *blaženoga arhierie* i t. d. (analogno popričesnoj molitvi na sv. Nikolu), premda je za onu konstrukciju dobro

⁵ Ta zbrka je navedene dvije molitve učinila toliko sličnima, da je Dragutin Kukulj, govoreći o njima u I. Vrb. misalu napisao, da je ta sličnost »slučaj valjda jedinstven u liturgiji«. Isp. Drag. Kukulj, Glagoljski misal Tome, arhidakona senjskoga, Croatia sacra, VI, Zagreb 1936, 161. Pisac tu zbrku nije primijetio, jer nije izvršio šireg poređenja. Usput napominjem, da se ne smijemo osloniti na čitanje tekstova ovog autora, jer je on na pr. citirajući tajnu I. Vrb. misala počinio najmanje 8 pogrešaka, među kojima: *hodatajstvo* mj. *hodatajuštu*, *blaženoga ambroža* mj. *bžnomu ambroziju* i dr.

znao, jer je upotrebljena u prednjoj tajnoj molitvi. I u konstrukciji dativa s infinitivom (*stvari bitê prěčastnikomъ*) razlikuje se Spl. od kasnijih glag. misala, koji na tom mjestu imaju svi konstrukciju akuzativa s infinitivom (*stvari biti pričestniki* — osim opet Berlin., koji u tajnoj molitvi ima jednako dativ).

Latinski misali (potridentski) imaju na sv. Ambrozija molitve, koje se ne podudaraju ni sa Spl. ni s kasnijim glag. misalima.

U pogledu kulta sv. Ambrozija u Spl. je slična situacija kao i kod sv. Nikole. Ma da se radi o milanskom biskupu, rimski ga misali zanemaruju, dok se istodobno afirmirao na Istoku.⁶ Stoga je značajno njegovo čašćenje u Spl. i u kasnijim glag. misalima kao i stvarne razlike u molitvama između glagoljskih i latinskih mlađih misala.

III. NA DAN SV. LUCIJE (13. XII.)

a. (Ab 4—10). Nakon naslovne rubrike: *Mê(se)ca dektebra 13 d(ъ)пъ s(ve)toe lucie* slijedi pod naslovom *Pês(nъ)* antifona introita *Vъzljubi pravdu* i t. d. To je u stvari iz Psalma 44 vers 8 (*Dilexisti justitiam*). Za njim slijedi pod rubrikom *S(ti)h* vers 2 istog Psalma: *Otrěgnu* i t. d. (*Eructavit . . .*).

Kako je čašćenje svete Lucije djevice u crkvi bilo vrlo rašireno i posvećeno starom tradicijom, to su i misni obrasci na njen dan potvrđeni u najstarijim sakramentima i misalima. Čak ti su obrasci ostali nepromijenjeni od Antifonara i Sakramentara Grgura pape (g. 590. do 604) pa do danas. Stoga je i poređenje tekstova uspješnije nego kod dvaju predašnjih svetaca. Glagoljski misali imaju također svi obrazac mise sv. Lucije, i to redovito molitve i antifone, ali nijedan nema ovako kompletne mise kao Spl.

Nama se postavlja pitanje, kako stoji tekst introita (psalma) prema starim slavenskim tekstovima s jedne strane, a s druge prema tekstu hrvatskih glagoljskih psaltira i misala. Evo nekih razlika:

Aa 5: *Vъzljubilъ esi Sin.*, Bol., Pogod. i dr. (tako i Spl. Ab 26);

Aa 6—7: *pomaza tę bže bъ Bol.*, *pomaza tę bъ bъ Sin.* i Pogod., *be be* Bukurešt;

Aa 7: *olěmъ (olěimъ) radosti* — svi stari tekstovi.

Hrv. glag. tekstovi:

Aa 5: *Vzljubi svi*;

⁶ Isp. Nilles, *Kalendarium manuale*, I, 348, 465 i 486.

Aa 6—7: *pomaza te bъ bъ* Lobk., Par., Istr. brev.; *m'sali*: Illir. 4. Novak, Roč, Ljublj., Edpr.;

Aa 7: *olêemъ radostnimъ* Par., Istr. i misali: Illir. 4, Roč., Ljublj., Edpr.; *olêemъ radosti* Lobk. i Novak.

Bitno je dakle, da Spl. u pogledu neobičnog mjesta *pomaza te be bъ* može naći analogije u Bol., ali vjerojatno je u jednom i drugom mjesto pogrešno shvaćeno umjesto *pomaza tebe bъ*. Značajno je, da Spl. stoji sam s mjestom *oliemъ i radostiju* između starog i pravilnog *olêemъ radosti (oleo laetitiae)* i iskvarenim *olêemъ radostnimъ* mlađih hrvatskoglagoljskih tekstova.

Stih *Otrêgnu* . . . ni po čemu stvarnom se ne razlikuje ni od starih slavenskih psaltira ni od mlađih hrvatskoglagoljskih psaltira i misala.

b. (Ab 11—15). Pod naslovnom rubrikom *M(i)sa* slijedi prva molitva (*Collecta*) *Usliši nê* . . . Njen tekst odgovara tekstu latinskih starih i novih misala. Već u Sakramentaru pape Grgura ona glasi (po Migne, PL 78, col. 152):

*Exaudi nos, Deus salutaris noster, ut sicut de beatae Luciae festivitate gaudemus, ita piaе devotionis erudiamur effectu.*⁷

Razlike u glagoljskim misalima:

Ab 11: *Usliši nasъ* Illir. 4, Brib., Roč., Oxf., I Vrb.

Ab 12: *b(la)ženie* Ljublj., *o b(la)ženie* Illir. 4, Novak, Berlin., Brib., Roč., Oxf., I Vrb. i Edpr.

Ab 13: *prazdnikomъ* Ljublj., *prazdnicê* Illir. 4, Berlin., Brib., Roč., Oxf., I Vrb., *prazdnici* Novak, Edpr.

Ab 14: *milostivago* Illir. 4, Roč., Ljublj.; *milostivimъ* Novak, Berlin., Brib., Oxf., I Vrb.; Edpr.

Ab 14—15: *ee obêtovaniê* Illir. 4, Roč., Ljublj., *obetovaniemъ ee* Novak., Berlin., Brib., I Vrb., Edpr., *ee obêtovaniemъ* Oxf.

Ab 15: *naučili se bihom* Illir. 4, Roč., Ljublj., *da naučim se* Novak, Berlin, Brib., Oxf., I Vrb., Edpr.; *svršeniem'* Illir. 4, Novak, Berlin., Roč., Brib., Oxf., Ljublj., I Vrb., Edpr.

U tim je razlikama karakteristično: da su redaktori mlađih glag. misala drugačije preveli latin. *de beatae Luciae festivitate* t. j. doslovno *o blaženie* . . ., dok je Spl. slobodniji i narodniji; apozicija *dêvi i m(u)č(en)ice* uz Lucijino ime potvrđena je samo u rijetkim latinskim tekstovima (na pr. MR 70) kao i samo u nekim glag. misalima (Roč., Oxf., Ljublj.); Spl. je osamljen u izrazu *m(i)lostivno*, što znači, da je

⁷ Suvremeni Missale Romanum kao i neki od starih (kao na pr. MR 126 i MR 70 u Zagrebu) imaju *affectu*.

stariji redaktor shvatio izraz *pie* kao adverb, dok su ga mlađi pravilno uzeli kao atribut uz *devotionis* i preveli *milostivago obêtovaniê* ili *milostivimъ obêtovaniemъ*, čemu je dodano *ee* (što pretpostavlja nepotvrđeni lat. *ejus*); i cijelu posljednju rečenicu preveo je Spl. drugačije nego glag. misali, naime uz glagol *naučim se* stavio je u dativ ne samo *obitovaniju* nego i *svr̃šeniju*, što je vjerojatno iskvaren prijepis; svi glag. misali imaju pravilno *svr̃šeniem'* za lat. *effectu*, ali ni oni nisu znali prevesti *pie devotionis* kao dopunu imenice *effectu*.⁵

Prema svemu tome, i tekst ove molitve pokazuje drugačiju redakciju (prijevod) nego što je u mlađim glag. misalima.

c. (Ab 16—25). Pod naslovnom rubrikom *Ap(osto)lъ k Koren(ъ)t-(ê)n(o)m(ъ)* dolazi čitav tekst epistole iz sv. Pavla II Korint. X 17—18 i XI 1—2. Zanimljivo je porediti ovaj tekst s ćirilskim starijim tekstovima kao i s hrv. glag. misalima. Od ćirilskih uspio sam porediti sa Šiš., Christ., Hval. i Mlet. zbornikom, čijom se pomoću mogao rekonstruirati upropašten dio teksta u Spl. Evo nekoliko rezultata:

Ab 18: *tažde jest iskušeni* Mlet (dakle najbliži Spl.), a drugi: *tъ jestъ iskušenvъ*.

Ab 19: *nъ egože* Christ., *na egože* Hval. i Mlet., bez *nъ* Šiš.; *iskušaetъ* ima samo Mlet. (po kojem sam i popunio lakunu u Spl.), a drugi: *svstavljajetъ*.

Ab 20: *neda da biste* Šiš. i Christ., *ešte da biste* Hval., samo Mlet. *ašte* kao Spl.

Ab 21: *nъ i prijemljete* Šiš. i Hval., *na i priemlete* Mlet., i *prijemljete* Christ. Da je *nineže* pogrešno, vidi se po tomu, što je u grč. i u lat. ovdje suprotni veznik; a krivo je i 3. sg. *priemletъ* umjesto 2. pl., kako je u grč. i u lat. U zamjenici *me* Spl. je osamljen, premda ona ima predložak u grč. i u lat. tekstu.

Ab 22 : *razdražaju bo vy* Christ., Šiš. i Hval., bez *bo* Mlet. Prema tomu Spl. je sam u pogrešnom 3. sg. *razdražает vi*. Oblik *rvvenijemъ* imaju Šiš., Hval. i Mlet., a *rvvъnjemъ* Christ.

Ab 23: *obručihъ bo azъ* Šiš., Hval., *obručihъ bo vasъ* Christ., *obručihъ bo vi* Mlet.

Ab 24: ako Spl. ima nakon pričistu još *i stu* (= svetu), onda je u tom osamljen.

⁵ To što su glagoljaši svi upotrebili riječ *svr̃šenje*, znak je, da su imali kao predložak tekst s riječju *effectu*, a ne *affectu*, koja bolje odgovara liturgijskoj misli te je nalazimo u novijim izdanjima.

Na kraju ovog poređenja prema ćir. tekstovima konstatiramo, da je Spl. pored svojih osobitosti i pogrešaka najbliži tekstu Mlet. zbornika. Najkarakterističnija točka, što ih veže, jest razlika *iskušaetъ* mj. *sъstavljajetъ*. Grčki i latinski tekstovi se na tom mjestu podudaraju, a i svi glag. misali imaju jednak tekst kao i Šiš., Christ., Hval. Slavenski tekstovi izrazom *sъstavljajetъ* upućuju na kalk grčkoga *συνίστηναι* (jer je u lat. *commendat*), pa je izraz *iskušaetъ* u Spl. i u Mlet. objašnjiv kao pogreška, koja ima izvor u jednom posrednom ili neposrednom predlošku.

Evo razlike prema glagoljskim misalima (kod kojih se tekst epistole i evanđelja nalazi u komunu djevica, a ne u propriju):

Ab 17: *ne sastavlaei bo se sam'* — svi gotovo tako.

Ab 18—19: *on' est' iskušēn* Illir. 4 (a slično Roč., MR 180 i Novlj.); *ta estъ iskušēnъ* Oxf. i Poč. (slično Novak, Berlin., Ljublj. i Edpr.).

Ab 19: *na egože gv sastavlaet'* Illir. 4 i drugi svi uz sitne razlike.

Ab 20: *ašte biste strpēli* Illir. 4, Novak, Berlin., Roč., Novlj., Ljublj., Edpr., *zune biste malo prieli* Oxf. i Poč., *ašte biste prieli* II Vrb., *ako biste strpeli* MR 180; *nēkoliko bezumie moe* Novak, Berlin., Edpr., Novlj. (*nekuliko*), Illir. 4 (bez *moe*), *malo nēkoliko bezumie moe* Roč., *malo čto bezumie moe* II Vrb., Oxf. (bez *malo*), *nīkoliko bezumie* MR 180, *bezumie moe* Ljublj. i Poč.

Ab 21: *na i priemlete me* Illir. 4, II Vrb. (*nъ*), Poč. (bez *i*), *ne priemlete* Oxf., *na i ponosite me* Novak, Novlj., Ljublj., Edpr., *na i oponosite me* Berlin., Roč., *na i ponosiste me* MR 180.

Ab 22: *rvnuju bo vi* svi, samo Poč. bez *vi*, a MR 180 *vasъ*; *bžimъ rvnoveniemъ* Novak, Novlj., Oxf., MR 180, Poč., *bžim rvnovanīem'* Illir. 4, Berlin., Ljublj. *bžimъ rvnovniemъ* Roč.

Ab 24: *mužu svi; dēvu čistu predstaviti hu* svi (samo Oxf. i Poč. *prečistu*).

U tekstu epistole II Korint. (X 17—18 i XI 1—2) Spl. se eto mnogo razlikuje od glag. misala, mnogo više nego od starih ćirilskih tekstova apostola. Njegove pisarske pogreške — a to je izostavljanje veznika *nъ* u Ab 19, *nineže* u Ab 21 mj. *nъ*, *priemletъ* u Ab 21 mj. *priemlete*, *razdražet* u Ab 22 mj. *razdražaju* i vjerojatno *stu* u Ab 24 — ne nalaze sljedbenika ni u jednom rukopisu. Ali vrlo je značajno, da se pogreška *isk(u)[šae]tъ* nalazi i u Mlet. zborniku, bosanskom rukopisu XV st., a samo se s tim rukopisom podudara Spl. i u obliku *tbǵ[e]* — *tažde*. Evo i još nekoliko primjera bolje povezanosti s ćiril-

skim tekstovima: Glagol *priêli* (Ab 20) imaju i ÷ir. tekstovi kao i tri glag. misala, dok drugi misali imaju *strpêli*, što će biti nov prijevod prema Vulgatinu *sustînueritis*. S ÷ir. tekstovima podudara se i [*ma-lo*](e) *b(ez)umie moe* (Ab 20—21), a glag. misali su ponajviše dobili rijeç *nêkoliko* prema lat. *modicum*, čak su Oxf. i II Vrb. upotrebili izraz *malo çto* po lat. *modicum quid*. Glagol *priemlete* (Ab 21) imaju samo neki glag. misali, dok drugi, među koje ide i Novakov i Edpr., imaju *ponosite*, što posve odgovara Vulgatinu *supportate*.⁹ Izraz *razdra(žae)t* (mj. *razdražaju*) veže se također uz stare ÷ir. tekstove, jer svi hrv. glag. misali imaju *rvnuju* (grç. ζηλω, lat. *aemulor*). Slično je vjerojatno i s izrazom *r(v)[venšem]v*, gdje glag. misali imaju *rvnoveniemv* — *rvnovaniemv*. Isp. o tom mjestu analizu V. Jagića, Zum altkirchenslav. Apostolus, III, 19—20.

Ovaj mali odlomak apostola (koji nije saçuvan među starocrkvenoslavenskim tekstovima), u stvari perikopa zapadne liturgije, vaŷan je dakle za kritiku slavenskog prijevoda kao i za provenijenciju hrv. glag. tekstova.

d. (Ab 26 — Ba 1). Pod suponiranom naslovnom rubrikom *Pêš(nv)* slijedi ovdje gradual: *Vvzlubilv esi pravdu* i t. d. sa stihom: *Izliê se* i t. d. To je (kao i u ofertoriju) vers 8. psalma 44., a stih sadrŷi vers 3. istog psalma. Tekst se malko razlikuje od onoga u ofertoriju: *vvzlubilv esi* (mj. *vvzlubiv*), *bv tvoi* (mj. *be bv tvoi*), a izostavljen je konac: *paçe priçastnikv tvoihv*. Moŷda ovaj konac i nije sluçajno izostavljen, jer je tako i u lat. misalu MR 70 iz XIII st.

Stih *Izliê se* podudara se s tekstem Sin. psaltira, samo je ondje *ustvnahv* (bez *vv*) i *vv vêkv*, dok Bol. psaltir ima: *blgodatv vv ustnu tvoeju*. *Sego radi blagoslovitv te bv vv vêkv*, a tako i Pogod. (osim *blagodêtv*). Aorist *blagoslovi* (mlađi) imaju osim Sin. i ÷ir. psaltiri Sofij. i Bukur., a ovi imaju poput Spl. i *vv vêky*.

U hrv. glag. psaltirima dolaze također oblici *izliê*, *blagodetv*, *va ustnahv* (*v ustehv*), *blvi* i *va vêki*. Misali su naprotiv podijeljeni. Staro *izliê se* imaju Brib. i I Vrb., a Illir. 4, Novak, Roç., Oxf., Ljublj. i Edpr. imaju *izlita estv*, u ÷em su se pribliŷili Vulgatinu *diffusa est*. Isto tako samo Brib. i I Vrb. imaju staru rijeç *blagodetv* (koja po Kuljbakinu pripada najstarijoj biblijskoj redakciji), a većina misala uvela je rijeç *milostv* — premda ni ona nije mlada, jer dolazi veç u Kij. listiçima.

⁹ Ovdje izraz *ponositi* nema veze sa starosl. glagolom, koji dolazi u Ass. V 11 i drugdje u znaçenju »grditi«.

Spl. pokazuje dakle i u ovom malom odlomku psaltira starije osobine prijevoda.

e. (Ba 2—Bb 6). Pod naslovnom rubrikom EV(ANGELI)E OT MATĚA ovdje je tekst čitave perikope iz evanđelja Mat. XXV 1—13. Ovo je najveći biblijski tekst u Spl. i zbog toga naročito zanimljiv za kritiku teksta staroslav. prijevoda. Nameće se potreba poređenja sa starim glag. i ćir. tekstovima kao i s mlađim tekstovima glagoljskih misala. Spl. je jedini od glag. misalskih tekstova, gdje se ovo evanđelje nalazi čitavo u propriju sv. Lucije, dok je u svima drugima u komunu djevica.

Poređenje izvršit ću tako, da ću citirati relevantno mjesto iz Spl., do njega će se u istom redu navesti kodeksi koji imaju isto tako (bez obaziranja na fonetske razlike), a ispod toga navodit će se razlike i kodeksi u kojima se one nalaze. Najprije ću se obazirati na stare tekstove (Zogr., Mar., Ass., Ostr. i Sav.), zatim na mlađe ćirilske od XII—XV st. (Jov., Mir., Vuk., Nik., Danič., Hval. i Mlet.) i onda na tekstove glagoljskih misala.

- upodobi se* (Ba 4): Zogr., Ostr., Sav., Mir., Vuk., Nik., Danič., Hval., Mlet.
— *upodobitъ sę*: Mar., Ass., Jov.
— *podobno est*: svi glag. misali
- izēdoše* (Ba 6): Zogr., Ostr., Jov., Vuk.
— *izido / izidu*: Mar., Ass., Sav., Mir., Nik., Hval., Mlet. — i svi glag. misali
- premo* (Ba 7): —
— *protivo / protivu*: svi stari tekstovi, mlađi ćir. — i svi glag. misali
— *vъ sretenie*: Mlet.
- i nevěstě* (Ba 7): Zogr., Mar., Ass., Ostr., Sav., Jov., Mir. — i svi glag. misali (a tako imaju i neki grčki tekstovi)¹⁰
— *bez i nevěstě*: Vuk., Nik., Danič., Hval. i Mlet.
- 5 buihъ* — *5 mudrěhъ* (Ba 8): mlađi ćir. i — svi glag. misali
— *5 bui* — *5 mōdrъ*: svi stari i Jov.
- bui* n. pl. ž. (Ba 9): samo Mlet
— *buje*: svi stari (Sav.: *buęę*), *bue*: mlađi ćir. i svi glag.
- i ne vъzeše* (Ba 10): Vuk. — od glag. Edpr. i Poč.
— *bez i*: svi ostali

¹⁰ Isp. J. Vajs, Evangelium s. Matthaei palaeoslovenice, Pragrae 1935 (gl. XXV 1).

- priêše* (Ba 11): Zogr., Mar., Sav., Nik., Danič.
 — *priemšše*: Jov., Mir., Hval., Mlet.
 — *vъzêšę / vъzeše*: Ostr., Vuk. — i svi glag. misali
- sъ soboju* (Ba 12): Ass., Vuk. — svi glag. misali osim Roč.
 — bez *sъ soboju*: svi drugi tekstovi (kao i grč. i lat.)
- svoih* (Ba 13): Ostr., Mir., Vuk. — i svi glag. misali osim Berlin.
 — bez *svoih*: svi drugi tekstovi (i grč., dok lat. glasi: *in vasis suis*, ali je *lampadibus* bez *suis*);
- kъsneštu* (Ba 14): Mar., Jov., Mir., Vuk., Nik., Danič., Hval., Mlet. — i svi glag. misali
 — *mudęštju*: Zogr., Ass., Ostr., Sav.
- divê tve* (Ba 15): *dêvi tei* Danič., *d(ê)vy* Jov.
 — nemaju tog dodatka: svi ostali, ni glag. misali (a ni grč. ni lat.).
- gredet* (Ba 17): svi stari, mlađi ćir. — i od glag. Illir. 4, Oxf., Edpr., Poč.
 — *pride*: glag. misali Novak, Berlin., Roč.
- ishodite* (Ba 17): Zogr., Mar., Ass., Ostr., Sav., Jov., Mir., Nik., Danič., Hval. i Mlet. — Illir. 4, Oxf., II Vrb., Poč.
 — *izidête*: Vuk., — Novak, Berlin., Roč. i Edpr.
- srêtenie emu* (Ba 18): Ass., Ostr., Vuk., Danič. — i od glag. Illir. 4
 — *vъ srêtenie ego*: Zogr., Mar., Sav., Jov., Mir., Hval., Mlet. — od glag. Novak, Berlin., Roč, Oxf., II Vrb., Poč. i Edpr.
- divê tve* (Ba 19): *dêvy ty* Zogr., Ass., Ostr., Jov., Vuk., Mlet., *dêvy tyę* Sav., *dêvy te* Mir., Nik., Hval., *dêvi tei* Danič.
 — *d(ê)vi oni*: glag. misali Illir. 4, Oxf., II Vrb., Poč., *d(ê)vi one* Novak, Berlin., Roč., Ljublj., Edpr.
- neka riječ ispred *ukrasiše* (Ba 20): —
 nema: nijedan rukopis¹
- ukrasiše* (Ba 20): svi stari i svi ćir., — najveći dio glag. misala
 — *ugotovaše* Ljublj., *ugotoviše* II Vrb.
- bui* (Ba 21): kao u Ba 9.
- otveštaše ... gl(agol)ušte* (Ba 24): gotovo svi ćir. i glag.
 — *otvêštavše ... rêše*: Vuk., — od glag. samo Oxf.
- iduštимъ* (Ba 27): Jov., Nik., Danič., Hval., Mlet.
 — *idqštamъ*: Zogr., Mar., Ass., Ostr.
 — *iduštēmъ*: Mir., Vuk.
 — *šbdšim'*: svi glag. misali

- pride* (Ba 28): svi stari i svi ćir.
— *abie pride*: svi glag. misali
- i gotovie* (Ba 29): svi stari i svi ćir.
— *i gotovie dêvi*: svi glag. misali
- vnidu* (Ba 29): Zogr., Mar., Ass., Mir., Nik., Danič., Hval., Mlet.
— i svi glag. misali (osim Oxf).
— *ṽnidošę*: Ostr., Jov., Vuk., — od glag. samo Oxf.
- i pridu* (Bb 2): —
— *poslêd̃b že pridq*: Mar., Ass., Mir., Danič., Hval., Mlet.
— i svi glag. misali
— *poslêdê že pridu*: Nik.
— *poslêd̃b že pridošę*: Zogr., Ostr., Sav.
— *poslêdi že pridoše*: Vuk., Jov.
- rečet̃b* (Bb 4): Zogr., Danič., Hval., — od glag. Novak, Novlj., Poč., Edpr.
— *reče*: Mar., Ass., Ostr., Mir., Nik., Mlet.
— *reče im*: Illir. 4, Berlin., Roč., Oxf.
- amen* (Bb 4): glag. misali *amen'* ili *amn'*
— *amiñb*: svi stari i ćir. *amiñb* ili *amñb*
- ne vêt̃b* (Bb 4—5): Mar., Ass., Nik., Danič., Hval., Mlet., — od glag. misala Novak, Berlin., Novlj., Edpr.
— *ne vêtê*: Zogr., Ostr., Sav., Jov., Mir., Vuk., — od glag. misala Illir. 4, Roč., Oxf., Ljublj., Poč., II Vrb. (*vidê*)
- otkudê este* (Bb 5): samo Hval. (*otkudu este*)
— nemaju tog dodatka ni ćir. ni glag. tekstovi, a ne poznaju ga ni grč. ni lat. tekstovi
- iza ni č[asa]* (Bb 9) Spl. nema nikakva dodatka: Mar., Ass., — od glag. misala Novak, Berlin., Edpr.
— prema Mateju 24, 42 dodaju *ṽb ñže syñb člvč̃b sky pridet̃b*: Zogr., Ostr., Sav., Jov., Mir., Vuk., Nik., Danič., Hval., Mlet., — od glag. misala Roč., Oxf., Novlj., Ljublj., II Vrb., Poč. (a tako imaju i neki grčki tekstovi)
— dodaje *vanže ne mñite sñb člvč̃ski pridet'*: Illir. 4.

Iz poredjenja teksta evanđelja Mat. XXV 1—13, što je eto izvršeno, jasno izlazi — i prije nego se iznesu rezultati jezične analize — da Spl. i po stvarnoj redakciji evanđeoskog teksta predstavlja posve drugu, i to stariju verziju glagoljskog misala nego što je ona, kojoj pripadaju u stvari svi poznati glagoljski misali. To rječito potvrđuju ona relativno brojna mjesta, u kojima se Spl. slaže sa starim glagolj-

skim i ćirilskim kao i s mlađim a konzervativnim ćirilskim tekstovima, a razlikuje od teksta glag. misala (na pr. *upodobi se, priêše, iduštimъ* i dr.), ali najnapadnije je podudaranje s bosanskim ćirilskim tekstovima u nekim značajnim detaljima kao što je: dodatak *divê tve* (Ba 15) kojemu odgovara samo *dêvi tei* u Daničićevu (Beogradskom) evanđelju; dodatak *otkudê este* (Bb 5) koji ima još samo Hvalovo evanđelje u izrazu *otkudu este*. Takvih bi se detalja našlo više, osobito među jezičnim i ortografskim pojavama. Spominjem samo oblik nom. pl. ž. *bui* (Ba 9 i Ba 21) koji ima na oba mjesta samo Mletački zbornik, dok će o ikavizmima, koji su brojni u Spl. kao i u bosanskim spomenicima, biti govora u jezičnom pregledu. Posebnu pažnju zaslužuju, naravno, ona mjesta, u kojima je Spl. posve osamljen, a to je izraz *premo* = protivu (Ba 7), izostavljanje riječi *poslêdъ* (Bb 2) i po koji manji detalj.

f. (Bb 7—8). Pod rubrikom *PÊS(NĚ)* tu je antifona ofertorija, koja sadržava također iz psalma 44 vers 15: *Privedut se ...* i prvu polovicu versa 16. Evo poređenja teksta prema starim i ćir. psaltirima kao i prema glagoljskim psaltirima i misalima:

po ne Bb 7: *po nei* Sin., Bol., Pogod., — glag. ps. Lobk., Par., Istr. i svi glag. misali;

iskrъn[e] Bb 7: *iskrъnjeje ei* Sin., *iskrъneq eo* Pogod., *i iskrъneje* Bol., — glag. ps. *iskr'nei* Par., *iskr'nne ee* Istr., Lobk. i svi glag. misali;

privedut se emu Bb 8: *tebê* mj. *emu* svi ćir. i glag. psaltiri i misali;

v veselêi i rado[sti] Bb 8: *privedotъ sje vъ veselbe radosti* Sin., *vъ veseli i radosti* Bol. i Pogod., — glag. psaltiri: *Privedut se tebê va veseli i (v) radosti*, a glag. misali nemaju više u antifonama ovog pasusa.

Spl. je dakle i u ovom slučaju aljkaviji u antifonama nego što je bio u tekstu evanđelja. On je eto pisao krivo *po ne* mj. *po nei*, iza *iskrъne* izostavio je *ee*, iza *privedut se* piše *emu* mj. *tebê* i napokon izostavlja treće ponavljanje riječi *privedut se*. Pisanje slova *i* iznad *ê* u riječi *veselêi* možda je običan ispravak. Budući da je to osamljen primjer, teže je vjerovati u sistem, koji bi bio jednak pisanju *êi* ili *ei* mj. *i* u nekim bosanskim ćirilskim rukopisima.¹¹ Karakteristično

¹¹ Za *êi* = *i* isp. M. Rešetar, Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts, Archiv f. slav. Phil., XVII, 1—2. Možda treba tako shvatiti *i tei* u Daničićevu ev. Mat. XXV 5 i 7 (u Mlet. *ti*), ukoliko ono *i* nije čestica *-j* (jer Nik. i Hval. imaju *te*). O grafiji *ei* piše G. Oblak u Archiv f. slav. Phil., XVI., 459.

je, da Spl. nema u posljednjem stavku riječi *tebê* (ispred *v veselêi*) kako to imaju hrvatski glag. psaltiri, premda toga nema ni u grč. ni u lat. tekstu.

g. (Bb 9—12). Pod naslovnom rubrikom *N(A)D(B) PR(I)N(O)-[Š](ENIEM'Ĭ)* slijedi molitva (*secretata*): *Priêta tebê* i t. d. Ova molitva ima izvor u nekim latinskim sakramentarima i misalima tipa Rimske kurije, a ušla je i u potridentska izdanja. U Sakramentariju sv. Margarete MR 126 iz druge pol. XI st. ona glasi (f. 70):

Accepta tibi sit, domine, sacratae plebis oblatio pro tuorum honore sanctorum, quorum se meritis percepisse de tribulatione cognoscit auxilium.

Spl. ima i ovdje propusta: ostao je nepreveden (neprepisan) pasus »*pro tuorum honore sanctorum*«. Ali za datiranje Spl. odlomka nije irelevantna činjenica, da se red riječi u njem poklapa s redom riječi u navedenom Sakramentaru iz XI st., jer već u zagrebačkom Missale plenum MR 70 iz druge pol. XIII st. tekst svršava drugačije: *quorum meritis se cognoscit de tribulatione auxilium percepisse*. Ima još jedna razlika Spl. prema latinskom, a to je: *s(ve)ta žrtva ludi — sacratae plebis oblatio*. Očekivali bismo predložak *sacrata* ili *sacra plebis oblatio*, što bi bolje odgovaralo i duhu i slovu Spl. odlomka, ali takav tekst nemam potvrđen.¹² Bit će to razlog drugačijem tekstu hrvatskoglagoljskih misala. Oni naime imaju nov prijevod ove molitve, koja u većini kodeksa glasi (uz manje pisarske razlike) jednako; na pr. u Roč. (f. 148b):

Priêt(a)n t(e)bê b(u)di m(o)l(i)m te g(ospod)i sego plka tvoego prinosъ v' častъ s(ve)tihъ tvoihъ ihže utežaniem priêti znajut ot skrbi pomoštъ.

Točniji je prijevod u Novak. i Brib. misalu, koji *sacratae plebis* prevode *s(ve)tih' ljudi tvoih'*, a *pro honore — za častъ*. Izdvaja se mnogo tekst u odlomku misala Poč. (u komunu djevica), koji glasi:

Priêtan' budi tebê g(ospod)i taini ljudi tvoihъ prinošeniê za čstъ s(ve)tih' tvoih' ihže utežaniemъ priêtimъ ot skrbi da prinesetъ namъ pomoštъ.

Tu je izraz *taini* nastao bez sumnje tako, što je novi prevodilac krivo čitao *secrete* mj. *sacrate*; tako se i oblik *prinošeniê* može shvatiti kao dopuna *taini* u gen. sg.; *utežaniemъ priêtimъ* vjerojatno

¹² U lat. misalu Sveučilišne knjižnice u Zagrebu iz XIV/XV. st. (R 3015) čita se: *sacre plebis oblatio*. *Vajsov* Rimski misal, Romae 1927, str. [28], prevodi: *prinos osvećenih ljudi*.

je nastalo također povodom krivog čitanja *meritis perceptis* umjesto *percepisse*.

U toj se dakle molitvi mogu vidjeti čak četiri redakcije, u kojima su zanimljive i terminološke razlike:

accepta: Spl. *priēta* (*žrtva*), svi drugi *priētan'* (*prinos*)

plebis: Spl., Novak, Brib. i Poč. *ludē* (*ljudi*), Roč., Illir. 4, Ljublj. i dr. *plka*

oblatio: Spl. *žrtva*, Roč., Novak, Ljublj., Illir. 4, Brib., Edpr. *prinos*, Poč. *prinošenje*

meritis: Spl. *dostoēniem*, Roč. i dr. *utežaniem*.

Zanimljivo je, da svi glagoljski tekstovi — počevši od Spl. — imaju jednu zajedničku crtu, t. j. da uz riječ *ljudi* imaju zamjenicu *tvoih* (odnosno *plka tvoego*), premda je nema u latinskim misalima.

h. (Bb 13—15). Pod rubrikom *PĒS(NĻ)* ovdje je pričesna antifona *Razliē se ...* (iz psalma 44 vers 3). Ovaj je vers bio već citiran u Ab 29 — Ba 1 kao stih graduala, pa je o njem bilo sprijeda govora, ali su među tekstovima manje razlike, i to: *izliē* — *razliē*, *vb ustnah tvoih* — [v] *tvoih vb ustnah*, *sega radi* — *i sega radē*. Riječju *razliē* Spl. je osamljen i među konsultiranim slavenskim tekstovima psaltira kao i među glagoljskim misalima.

Razlike u antifonama, koje su opažene i u introitu i gradualu (*Vbzlubi* — *Vbzlubil̄ esi pravdu*) primjer su slabe pažnje i neutvrđenosti tekstova. Stoga se ne treba čuditi takvim razlikama između pojedinih glagoljskih kodeksa.

i. (Bb 16 — 20). Pod rubrikom *PO BR(A)Š(B)[N(B)C(I)]* ovdje slijedi popričesna molitva (*postcommunio*) *Nasitil̄ esi*. Latinski predložak nalazim u zagrebačkom Sakramentaru sv. Margarete MR 126 (XI st.) i misalu MR 70 (XIII st.), ali i u kasnijim misalima sve do danas.¹³ Tekst joj je uvijek gotovo jednak:

Saciasti domine familiam tuam muneribus sacris: ejus, quaesimus, semper interventione nos refove, cuius solemnia celebramus.

Poređenje pokazuje, da lat. misali što sam ih pregledao nemaju riječi *semper*, koja bi odgovarala riječi *prisno* u Spl., ali glag. misali imaju riječ *v'sagda*; zatim Spl. ima izričito ime svete: *blaženoe lucie d[é]vi*, dok lat. imaju samo zamjenicu *ejus* kao i glag. misali zamjenicu *ee*.

Glag. misali imaju uopće nov prijevod, koji je gladak i jasan. U Novakovu misalu glasi:

¹³ Grgurov i Šibenski Sakramentar imaju drugu molitvu (*Laeti domine*).

Nasitilь esi g(ospod)i čeladь tvoju dari s(ve)timi m(o)l(im) te v'sagda ni hodataistvomь ee zaoděi eeže prazdnikь čtemь.

Razlike su među glag. misalima malene: *nasь* mj. ni Illir. 4 i dr., *zaštiti* mj. *zaoděi* Illir. 4* i dr., *časti* mj. *prazdnikь* Roč. Samo je Poč. promijenio drugi dio: *ee m(o)l(im)ь vsagda hodataistvomь namь pomozì eeže čtemь prazdnik'.*

Prema svemu, razlike između Spl. i glag. misala svode se na ova mjesta: *rabi* — *čeladь*, *darovь s(ve)tihь* — *dari s(ve)timi* (uz *nasitilь esi*), *m(o)l(im)ь se* — *m(o)l(im) te*, *prisno* — *v'sagda*, *m(o)leniemь* — *hodataistvomь ob[no]vê* — *zaoděi* ili *zaštiti*, *blaženoe lucie d[ě]vi* — *ee*. Svakako te su razlike takve, da jasno potvrđuju različitu i stariju redakciju Spl. odlomka.

IV. NA DAN SV. TOME APOSTOLA (21. XII)

a. (Bb 21 — 24). Naslov i rubriku, što ih sadržava ovaj odlomak, razrešavam ovako: *MĚSECA DEKTEBRA ĪĀ (= 21) D'ĀN'Ā TOMĚ. PĚSNI I APOSTOLA [I]ŠTI V'Ā APOSTOLĚH'Ā. EVANGĚLIE Toma edьnь ot obiju. IŠTĚ : A : (= 1) NEDĚLE PASCĚ. IŠTI O POLU. A SE MISA*. Pisar dakle upućuje svećenika: *Pěsni i apostola išti v' apostolēhь*, što znači neka antifone i epistolu traži u komunu apostola. On dakle suponira knjigu, u kojoj su zajedno i antifone i epistole, dakle ne neki apostolar, nego misal ili dio misala, u kojem je mogao biti samo komunal. Zatim pisar upućuje svećenika na evanđelje koje počinje: *Toma edьnь ot obiju*, a to treba tražiti *1. neděle pascē — o polu*. I doista, u misalima nalazimo u prvu nedjelju po Uskrsu evanđelje Ivanovo 20, 19—31 o prikazanju Isusovu apostolima. O polovici («o polu») tog evanđelja, točnije vers 24, počinje na pr. u misalu Illir. 4: *Toma že edin ot oboju na desete naricaemi bliznьc i t. d.* U tom se odlomku govori o Isusovu pozivu nevjernom Tomi, da stavi prst u njegove rane. U nekim misalima, pa i u Edpr., dolazi to evanđelje u propriju na dan sv. Tome.

Iz navedene rubrike izlazi, da je u Spl. na dan sv. Tome slijedio samo tekst triju molitava, od kojih je na našem odlomku obuhvaćena samo prva, o kojoj govori kraj gornje rubrike: *A se misa*.

Što se tiče datuma 21. decembra, treba konstatirati, da je to izričito po zapadnom kalendaru, jer se apostol Toma u svim istočnim i slavenskim starim sinaksarima i menologijima slavi 6. oktobra.

b. (Bb 25 — 29). Tekst prve misne molitve, collecta. Tekst ove molitve nalazi se gotovo nepromijenjen od najstarijih sakramentara, kao što su Gelazijev i Grgurov, pa do danas. Za nas je zanimljivo konstatirati, da te molitve nemaju ni Kij. ni Beč. listići u misi apostolima. U Šibenskom sakramentaru (XI st.) tekst glasi ovako:

Da nobis quaesumus domine beati Thomae apostoli tui sollemnitatibus gloriari ut eius semper et patrociniis sublevemur et fidem congrua devotione sectemur.

U glagoljskim misalima je tekst preveden točno po takvom latinskom predlošku. Evo kako glasi recimo u Berlin. misalu:

Dai n(a)mъ molim te g(ospod)i b(la)ženago Tomi ap(osto)la tvo-ego čьstmi sl(a)viti se i ego pomošt'mi v'sag'da v'zdvizati se i vêru s'dob'nimъ obêtovaniemъ naslêdov(a)ti.

Mala je razlika u Illir. 4: *vsagda vьzdvizali se bihom' ... naslêdovali bihom*; Novak i Edpr. imaju *vinu mj. v'sag'da*.

Spl.— suprotno od glag. misala — ne pokazuje točan i gladak prijevod gornje latinske molitve. Njegov tekst se toliko odvađa od kasnijih glag. misala, da se mora govoriti o drugom prijevodu, a možda i o drugačijem predlošku, premda je baš na ovom mjestu Spl. defektan. Mjesto, koje bi imalo odgovarati latinskom *sollemnitatibus gloriari*, vjerojatno treba rekonstruirati: *p[ra]zdnikъ pr[êdъhod]itê*. Taj je izraz mogao ući iz molitve na vigiliju apostola, kako ga na pr. nalazim u komunu apostola u Illir. 4 (*prazdnikъ prêdъhodim*) i u Brib. (*prazdniki prêdъhodêšte*). U drugoj rečenici Spl. ponavlja istu konstrukciju, dakle vjerojatno ponavlja glagol *dai* dodajući mu ovoga puta veznik *da* s prezentom *vъznesemъ*, pa bi se ta rečenica mogla rekonstruirati: *i da[i d]a vinu m(o)l(it)vami vъznesemъ obitovanie čistoe verê*. Samo ovakva rečenica niti odgovara latinskom, a niti je — čini se — potpuna, t. j. vjerojatno se svršavala na slijedećem listu. U svakom slučaju neprevedena je riječ *ejus*; pasivnom *sublevemur* suprotstavlja se aktivni oblik *vъznesemъ*, kojemu kao da je pridružen objekt *obitovanie*, dok je u lat. *devotione* dopuna glagola *sectemur*, a i taj je u Spl. nepreveden; obliku *fidem* odgovarao bi gen. sg. *verê* (= veri), uz koji je atribut *čistoe* (gen. sg. ž. potvrđen i drugdje u Spl.), dok u lat. *fidem* nema atributa, pa bismo morali misliti, da je u Spl. shvaćen atribut *congrua* kao da se odnosi na riječ *fidem*, a ne na riječ *devotione*.

JEZIČNI I TERMINOLOŠKI MOMENTI

Analiza sadržaja Spl. odlomka i njegovo poređenje s drugim tekstovima pokazalo je: da Spl. sadržava odlomak proprija sanctorum decembra, koji se, naravno, sastoji od biblijskih i od liturgijskih tekstova; da se biblijski tekstovi (a to su Psal. XLIV 2, 3, 8, 15 i 16, Mat. XXIV 46—47 i XXV 1—13, Pavl. II Korint. X 17—18 i XI 1—2) osnivaju na ćirilometodskom prijevodu, ali da redakcija Spl. odlomka pokazuje osobina, koje ga značajnije približavaju starim glagoljskim i ćirilskim tekstovima nego li poznatim hrvatskoglagoljskim tekstovima XIV—XV. stoljeća; da su ti biblijski tekstovi Spl. odlomka — što je posebno značajno — u više detalja pokazali posvemašnje podudaranje baš s bosanskim ćirilskim tekstovima, među koje spada posve osamljen dodatak *otkudê este* (Bb 5) u Matejevu evanđelju XXV 12, koji se još nalazi samo u Hvalovu evanđelju. No još je jedna veoma karakteristična crta, koja obilježuje Spl. i koja ga dovodi u srodstvo s bosanskim tekstovima, a odvaja od svih glagoljskih liturgijskih tekstova, a to je pomlađeni, nacionalizirani jezik. Dakle kao i u bosanskim evanđeljima: konzervativan tekst — pomlađen jezik.

Što se tiče liturgijskih tekstova u Spl., a to su molitve ili oracije po tipu zapadne crkve, za njih se mogao utvrditi latinski predložak (osim za jednu molitvu na dan sv. Ambrozija), ali ne može se ništa reći o vremenu, kada su mogle biti prevedene na slavenski. Spl. je za njihov slavenski prijevod najstariji svjedok, a njihov tekst u hrvatskoglagoljskim misalima predstavlja posve novu redakciju, djelomice i nov prijevod. Očigledna je stoga važnost Spl. odlomka za razvitak glagoljskog misala. Prikaz jezika njegovih liturgijskih molitava u poređenju s jezikom biblijskog teksta, koji ću dati u ovom poglavlju, pokazat će, da je u oba ta tekstovna izvora jezik podjednak, t. j. da se jedinstveno redigiranje provodilo u svim sastavnim dijelovima. Nadam se, da će ova jezična, a zatim i paleografska analiza pokazati, da ovo redigiranje možda nije mlađe od Beč. listića, iako oni predstavljaju u jezičnom i u paleografskom pogledu drugu tradiciju.

Glasovi

Sistem vokala jedinstven je u biblijskom i u liturgijskom tekstu, i to — apstrahirajući od grafijskih osobitosti: *a e i o u v r (rv)*. Za *l* nema potvrde.

1. Nazalima nema ni traga. Oni su beziznimno zamijenjeni glasovima *u* i *e* (odnosno *a* iza palatala). Za tu zamjenu nije potrebno nabrajati sve primjere iz biblijskog i liturgijskog teksta, dosta je spomenuti iz bibl. teksta: *siju* Ba 4, *spahu* Ba 16, *gredet* Ba 17, *sъstavlae* Ab 17; iz liturg. teksta: *tvoeju* Aa 10, *eže* Aa 6. Za zamjene iza palatala navodim sve primjere; u bibl. tekstu: *pričastnikъ* Ab 8, *priêše* Ba 11, *priêli* Ab 20, *priemše* Ba 5 i Ba 9; u liturg. tekstu: *prêčastnikomъ* Ab 3, *priêta* Bb 9, *priêti* Bb 12. Pisar se dakle koleba u osnovi jeٓti, jer mislim da ovdje treba ê читати ja.

2. Slovu / glasu *y* (jery) također nema potvrde, nego je na njegovu mjestu uvijek *i* (pisan češće i znakom ê, ikavska dubleta), na pr. u bibl.: *bistъ* Ba 17, *svêtilъnikê* Ba 6, *vê* (ak. pl.) Ab 23; iz liturg.: *usliši nê* Ab 11, *nasêtelъ* Aa 7, *rabi* Bb 16.

3. Glas ê (jat) gotovo posve je ikaviziran, što se vidi sigurno po tomu, da se na njegovu mjestu nalazi češće *i*, kao što se obrnuto na mjestu iskonskog *i* (ili *y*) nalazi češće ê. Primjeri za tradicionalno ê u bibl.: *obrêstetъ* Aa 1, *vsêmъ imêniemъ* Aa 3, *dêla* Ab 10, *vъznena-vidê* (aor.) Ab 5, *blagodêtъ* Ab 29, *vrême* Ba 2, *svêtilъnikê* (ak. pl.) Ba 6 i Ba 9, *olêi* Ba 12 (isp. *oliemъ*), *vêmъ* Bb 5, *nevêstê* (dat. sg.) Ba 7, *sebê* (dat. sg.) Ba 27, *dêvi* Bb 7, *otkudê* Bb 5. — Primjeri iz liturg.: *vlêi* Aa 6, *hlêbomъ* Aa 7, *pês(nъ)* Aa 13, Bb 7, Bb 13, Bb 22, *dêeniemъ* Aa 25, *dêvi* Ab 13, *mê(se)ca* Ab 3, *tebê* (dat.) Bb 9, *(pa)scê* Bb 23.

Primjeri za *i* mj. ê u bibl.: *divu* Ab 24, *divê* (nom. pl.) Ba 15, Ba 19, *divъ* Ba 5, *pričistu* Ab 24, *pridъstavîtê* (inf.) Ab 25, *vikê* (ak. pl.) Ba 1, *svitilъnikê* (instr. pl.) Ba 13, *biše* Bb 1, *viste* (2. pl.) Bb 6. — Primjeri iz liturg.: *ispovidnika* Aa 15, *grih[ъ]* Aa 28, *obitovaniju* Ab 14, *obitovanie* Bb 29.

Primjeri za ê mj. *i* u bibl.: *postavêtъ* Aa 4, *radê* Ab 6, Ba 1, Bb 14 (isp. *radi* Bb 27), *otrêgnu* Ab 9, *crevê* (= cesarevi) Ab 10, *gê* (= gospodi) Ab 17, *vê* (ak. pl. vi), *muževê* (dat. sg.) Ab 24, *hvê* (= Hristovi) Ab 25, *vikê* (ak. pl.) Ba 1, Bb 15, *svêtilъnikê* (ak. pl.) Ba 6, Bb 9, *svitilъnikê* (instr. pl.) Ba 13, *izêdoše* Ba 6, *divê* (nom. pl.) Ba 15, Ba 19, Bb 2, *kupêtê* (inf.) Ba 28, *veselê* (lok. sg.) Bb 8, *otvrъzê* (impt.). Primjeri iz liturg.: *nebskêmъ* Ab 1 (isp. *nebskimъ* Aa 7), *bitê* (inf.), *prêčastnikom* Ab 3, *nê* (ak. pl.) Ab 11 (isp. *ni* Bb 19), *ludê* (gen. pl.) Bb 10, *skrъbê* (gen. sg.) Bb 12, *ob[no]vê* (impt.) Bb 19, *Tomê* (gen. sg.) Bb 21 (isp. *Tomî* Bb 26).

Za *e* mj. *ê* samo su ovi primjeri u bibl.: *nineže* Ab 21, *premo* Ba 7, *otveštaše* Ba 24, *otveštavъ* Bb 3. — U liturg. tekstu: *ver(ê)* Bb 29.

Mislim, da nema niti jednog primjera, gdje bi se pisao *ê* umjesto iskonskog *e* (ili *ę*).

Namjerno sam iscrpno iznio primjere, kako Spl. tretira stari *ê*, zbog aktualnosti tog problema za našu historijsku gramatiku. Iz tih primjera mogu se izvesti zanimljivi zaključci. Pisar je od ukupno 30 slučajeva, gdje je bilo mjesto starog *ê* u biblijskom tekstu, 15 puta pisao pravilno *ê* (od toga 3 osnove pišu se i sa *i*), 11 puta pisao je *i*, a 4 puta *e* (u 3 osnove); zatim je čak 22 puta napisao *ê* na mjestu pravilnog *i*. U liturgijskom tekstu situacija oko »jata« je slična: od 17 slučajeva, gdje je bilo mjesto za stari *ê*, pisar Spl. je 9 puta pisao *ê* (dakle relativno više nego u biblijskom tekstu), 4 puta *i*, a 1 put *e*; zatim je čak 18 puta u ovom malenom tekstu napisao *ê* umjesto pravilnog *i*.

Ekavizama ima mnogo manje nego što se nađe bilo u ćirilskim bilo u glagoljskim crkvenim knjigama i manje nego u poznatim primorskim lekcionarima XV—XVI-og stoljeća. Oni dolaze baš u osnovama, u kojima se uvriježio ekavski izgovor i u drugim spomenicima, pa stoga nisu značajni. Tako je vrlo star i raširen ekavizam u osnovi *otveštati*, što je utvrđeno u Grškovićeve apostolu, u Mirosl. evanđelju, u Nik. evanđelju i gotovo u svim hrvatskoglagojskim misalima počevši od Kukuljevićeva fragmenta i Krakovskog odlomka;¹⁴ *premo* je vrlo rašireni ekavizam počevši od Mirosl. evanđelja u mnogim ćiril. spomenicima, a bazira se na starim kolebanjima između *ê* i *ę*;¹⁵ riječ *nine* je možda manje potvrđena, nalazim je u Krakovskom odlomku iz XIV st. i u Kukuljevićeve odlomku iz XIII st. (*nne*); riječ *vera* vrlo je dobro potvrđena u čakavsko-ikavskim tekstovima, na pr. u Zadarskom lekcionaru dolazi bez iznimke u ekavskom obliku.¹⁶

Tretiranje »jata« pokazuje dakle veliku premoć ikavskog refleksa. Pisar nije više znao ni mogao razlikovati glasove *ê* i *i*, toliko je već bio sličan izgovor u njegovim ustima. No činjenica, da pisar

¹⁴ Isp. među ostalim: V. Jagić, Grškovićeve odlomak glagoljskog apostola, Starine XXVI, Zagreb 1893, 40; W. Vondrak, Altkirchensl. Grammatik, Berlin 1912, 97—98; St. M. Kuljbakin, Paleografska i jezična ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju, Sr. Karlovci 1925, 98. O krakovskom odlomku: J. Vašica, Krakovské zlomky hlaholské, Slavia, XVIII, 111.

¹⁵ Isp. potvrde u Vondraka l. c., u Kuljbakina o. c. 98 i u Akad. Rječniku s. v. *premo* i *prema*.

¹⁶ Isp. M. Rešetar, Primorski lekcionari, Rad 134, Zagreb 1898, 109—123.

Spl. odlomka nije iz prakse eliminirao znak za *ê*, dok je to učinio sa nazalima, *y* i *ĩ* («iže»), može govoriti za stadij, u kojem se izgovor glasa *ê* još nije definitivno odlučio. Premoć refleksa *i* premašila je i okvire, što ih je za čakavski dijalekt postavio Jakubinskij,¹⁷ a ne drži se ni opažanja Rešetarovih u pogledu dubrovačkih i bosanskih ćirilskih isprava, po kojima se često piše *ê* mj. *i* iza glasa *r*.¹⁸ U upotrebi znakova *ê* i *i* vlada dakle gotovo potpuni promiskuitet.

Značajno je, da se slično pisar kolebao i u reproduciranju glasova *ε*, *αι*, *ι* grčkih riječi. Jedan put piše *arh[ie]rêju* Aa 24, a drugi put *arhierie* Aa 10; jedan put *olêi* Ba 12, drugi put *oliemv* Ab 7; ime apostola piše Matêa (grč. *αι*); u imenu građana Korinta (*korentnm* Ab 6) nalazimo *e* na mjestu grčkog i latinskog *i* (*Corinthios*). Dodajmo i to, da je jedan put *mikulê* Aa 9, a drugi put *mêkulênv* Aa 14. Napominjem, da se u dvije prve riječi koleba i Mir. evanđelje.¹⁹ Glagoljski spomenici XIV—XV st. kolebaju također u reproduciranju grčkih glasova *ε*, *αι*, *ι* između *ê*, *e* i *i*.²⁰ Prilike za reprodukciju grčkog *η* slovom *i* (itacizam) nije bilo u Spl. osim u riječi *amen* (Aa 2 i Bb 4) i *aleluia* (*ale* Ba 1), a one se pišu čistim *e*. Isto tako se po latinskom, a ne po novogrčkom izgovoru reproduciraju *b* i *t* u imenima *ambrosiê* Aa 13 i 15, *toma* Bb 21 i 23 i *dektebra* Aa 12, Bb 4 i Bb 21.

Spl. će moći poslužiti našoj lingvistici u rješavanju zamršenog problema razvitka glasa *ê*, koji je još uvijek otvoren. Autori se još ne slažu ni u pogledu provenijencije i kvalitete kao ni u pitanju hronologije ikavštine na području hrvatskosrpskog jezika. Da li se *i* razvio putem *ê* > *i* ili *ê* > *e* > *i*? Gdje se taj proces započeo i kada? Ne ulazeći dublje u te probleme, reći ću samo toliko, da je opće mišljenje, da se proces ikaviziranja najranije učvrstio na središnjem području hrvatskosrpskog jezika, u kraju, gdje su graničili štokavski i čakavski dijalekti, a to je u prvom redu srednja i zapadna Bosna.²¹ Izvan svake je sumnje, da su se refleksi glasa *ê* (t. j. *e* — *i* — *ije*) pojavili u pismenim spomenicima onda, kad je proces njihova raz-

¹⁷ L. Jakubinskij, Die Vertretung des urslav. *ě* in čakavischen, Zeitschrift für slav. Phil., I (1925), 381—396.

¹⁸ M. Rešetar, Die ragusanischen Urkunden des XIII—XIV Jahr., Arch. f. slav. Phil., XVI, 352 i XVII, 1.

¹⁹ St. M. Kuljbakin, Paleografska i jezična ispitivanja, 97.

²⁰ V. Štefanić, Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1491., Rad 285, 67.

²¹ Isp. o tim pitanjima osobito: M. Rešetar, Der štokavische Dialekt, Wien 1907; A. Belić, O srpskim ili hrvatskim dijalektima, Glas SKA 78, Beograd 1908; S. Ivšić, Današnji posavski govor, Rad JA, 196 i 197, Zagreb 1913; S. Pavičić, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Zagreb 1953.

vitka bio uglavnom završen. A oni se — osim sporadičnih slučajeva — javljaju u XIII st. u ćirilskim ispravama. Bez sumnje treba u tom smislu uzeti riječi A. Belića iz g. 1936: »ikavizam (ѣ > i) se javlja krajem XIII v. i u zapadnom delu štokavskog govora i u obližnjem čakavskom, ali tako da ne možemo znati gde se prvo pojavio.«²² Drugačije je prof. P. Skok izrazio svoje mišljenje na osnovi analize latinskih potvrda slavenskih imena u Supetarskom kartularu: »da je starohrvatska teritorija pokazivala ekavizam, koji se danas povukao na kvarnersku i liburnijsko-istarsku teritoriju. Iradijaciona točka ikavizma — veli dalje Skok — koja je poslije 11. vijeka preplavila u jednakoj mjeri starohrvatsku teritoriju kao i Bosnu i cijelu otočku i primorsku Dalmaciju, ima se još odrediti.«²³ Skokovo izvođenje iz romanskih potvrda vodi do istog gledanja, što ga je izrazio Leskien u svojoj gramatici.²⁴

U crkvene tekstove su osobine narodnog jezika sporo prodirale. Stvarno je to oslobađanje od makedonske književnojezične tradicije išlo vrlo polako u tekstovima grčkoistočne crkvene orijentacije (tako da na domaku XIII st., u Mir. i Vuk. evanđelju još žive i jery i nazali), nešto brže išlo je u hrvatskoglagoljskim tekstovima (tako da Beč. listići nemaju ni jery ni nazala), a najbrže i najdalje išlo je u tekstovima, za koje se s većom ili manjom sigurnošću zna, da potječu iz Bosne. Pretečom bosanske škole mogu se smatrati Grškovičev i Mihanovičev apostol iz XII st., u kojima nema ikavizama. Ali već u Grigorovič-Giljferdingovim odlomcima bosanskog ćirilskog evanđelistara, koji se datiraju u XIII st., ima ikavskih potvrda.²⁵ U ćirilskim bosanskim spomenicima crkvenog i laičkog sadržaja iz XIV—XV st. ikavizmi kao i mlađa vokalizacija uopće u punom su jeku.

Snažan prodor ikavizama u Spl. ne može da se objasni u krugu hrvatskoglagoljske zapadne škole, jer mu ondje nema analogije. Ovaj se spomenik mora smjestiti u područje snažnog prodora pomlađene fonetike i morfologije u crkvene tekstove, a to je Bosna. Ovdje se njegovi ikavizmi — u okviru ostalih pojava — mogu da opravdaju već barem u prvoj polovici XIII st.

²² A. Belić, Galički dijalekat, Južnosl. filolog, XV, Beograd 1936, 203.

²³ V. Novak, Supetarski kartular — Lingvistička analiza Petar Skok, Zagreb 1952, 244. U starohrv. prosvjeti NS. I (1927) 172 Skok je razvitak ikavizacije stavio u XII st.

²⁴ A. Leskien, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, I, Heidelberg 1914, 114.

²⁵ V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslavenskih rukopisa, Starine IX, Zagreb 1877, 134—137.

4. Poluglas je samo jedan, i to tvrdi. Katkada se izostavlja, ali se nikad ne zamjenjuje nikakvim znakom (ni apostrofom ni novim hrvatskim poluglasom), ni jedan put se ne reflektira punim vokalom, niti ikada stoji na krivom mjestu. To su činjenice, koje dobro karakteriziraju Spl. i određuju elemente za njegovo datiranje. Stoga je potrebno da najprije iznesem sve primjere tretiranja poluglasa. Izostavit ću iz rasprave irelevantne slučajeve, a to su riječi u različnim oblicima kraćenja (bilo da su pod titlom ili bez nje, s nadredno pisanim slovima i u ligaturama), jer su u njima redovito poluglasovi izostavljeni.

a) Gubi se *ъ* u nekim osnovama, i to u biblijskom tekstu u grupama: *въс-*: *vsěmъ* Aa 3, *vse* Ba 15; *вѣд-*: *bd[ě]te* Bb 5; *спр-*: *spahu* Ba 16; *стѣн-*: *pričastnikъ* Ab 8, *ustnah* Ab 29 i Bb 14; *вѣд-*: *pravdu* Ab 5 i Ab 26 (ali oba puta je *vd* u ligaturi); *тѣч-*: *pritchъ* Ba 4.

U liturgijskom tekstu: *въс-*: *vsaki* Aa 17; *чѣт-*: *čtemъ* Bb 20; *бѣв-*: *lubve* Aa 5; *дѣн-*: *ednimъ* Aa 6 (isp. *edъnъ* Bb 23), *isповidnika* Aa 15; *стѣн-*: *pričastnikom* Ab 3; *здѣн-*: *prazdniku* Ab 13, *prazdnikъ* Bb 20.

b) Čuva se *ъ* u različnim drugim osnovama (a u vokalom *r* bez iznimke), i to u bibl. tekstu *světílъnikê* Ba 6, Ba 9, Ba 13 (ali u Ba 23 *ъ* je izostavljen): *kъsneštu* Ba 14; *вѣрѣл* Ba 16; *дѣрѣ* Bb 1; *тѣе* Ba 15, Ba 19; *едъnъ* Bb 23; *отѣръзѣ* Bb 3.

U liturgijskom tekstu: *komъkanie* Aa 27, *žrtvi* Aa 22, *žrtva* Bb 10, *svrъšeniju* Ab 15, *utvrъdet-se* Aa 26, *skrъbê* Bb 12.

U tuđem imenu: *anъbrosiê* Aa 12 (ali 3 puta bez *ъ*).

c) U prefiksima se ponajviše čuva *ъ*:

u biblijskom tekstu: *въzlubi* Ab 5, *въzлюбilъ* Ab 26, *въznenavidê* Ab 5, *въzeše* Ba 10, *въzdrêmaše se* Ba 15, *съstavlae* Ab 17, *съsudihъ* Ba 12, *pidъstavitê* Ab 25;

u liturg. tekstu: *въznesem[ъ]* Bb 28.

Izgubilo se: u bibl. tekstu: *vnidu* Ba 29; u liturg. tekstu: *vlêi* Aa 6, *stvorì* Ab 2.

Isto tako čuva se *ъ* i u samostalnim prijedlozima: u bibl. tekstu: *въ съsudihъ* Ba 12, *въ ustnah* Ab 29, *въ srêtenie* Ba 18, *съ soboju* Ba 11, Ba 12, *съ svitílъnikê* Ba 13; u liturg. tekstu: *въ nê* Aa 5, *въ nasъ* Aa 22.

Bez poluglasa je: *v veselê* Bb 8 — u bibl. tekstu i *k korentnm* Ab 16 — u rubrici. Bez *ъ* je i asimilirano *š nimъ* Ba 29.

d) Na kraju riječi *ъ* je redovit, i od toga nema mnogo iznimaka. Zapravo je za pisara pravilo, da ne piše *ъ* na kraju oblika reflek-

sivnih glagola ispred zamjenice *se* (uzimajući u obzir kontinuiranu skripciju), dakle: *utvrđet-se* Aa 26, *raduem-se* Ab 13, *naučim-se* Ab 15, *hvalit-se* Ab 17, *privedut-se* Bb 7 i Bb 8. Slično se postupa i ispred čestice *že*: *ihže* Bb 11. Izvan takvog položaja bez *ѣ* su riječi: *ustnah* Ab 29, *vrpъl* Ba 16 i *tvoih* Ba 1; ali prva stoji na samom kraju strane (tehnički razlog), a treća ima *ѣ* u ponovljenoj antifoni Bb 14, dakle je tu propust kao i u drugoj.

Iz cjelokupne slike upotrebe poluglasa vidi se, da je Spl. počeo izostavljati u osnovama poluglasove, kad su u slabom položaju; katkada ih izostavlja na kraju riječi i prijedloga, naročito ispred enklitičnog *se*, a samo je jedan primjer asimilacije suglasnika nakon gubitka poluglasa (*š-nimъ*); poluglas nije ni jedan put napisan na krivom mjestu; ni jedan put nije poluglas zamijenjen punim vokalom. Primjer *slastemъ* Ab 2 ne pomućuje ovu konstataciju, jer je tu nastavak *-emъ*, koji je vrlo rano potvrđen (na pr. u Sav., Ostr. i dr.) u i osnovama ž. r. po analogiji muških osnova.²⁶

Što se tiče gubljenja poluglasa u pojedinim grupama, ono se potvrđuje već od najstarijih spomenika. Na pr. grupa *đъn* u Mar., Zo., Sin. ps., Sin. euh., Sav. i dr.; grupa *vъs* u Zo., Sin. ps., Sin. euh., Sav.; grupa *čъt* u Mar., Zo., Sin. euh., Sav.; grupa *zđъn* u Sav.²⁷ Budući da u tim grupama gubi poluglas i Spl. odlomak, a s obzirom na to da u njem još nema primjera vokalizacije, smijemo zaključivati, da nas paleografska slika ovog spomenika ne vara, t. j. da je Spl. pisan u doba prije pune vokalizacije poluglasa i možda u kraju, gdje se konzervativan izgovor poluglasa dulje održavao. Nije naime moguće pretpostaviti, da pisar, kojemu tekst vrvi novim jezičnim oblicima (kao što su ikavizmi i gen. sg. na -oga i dr.) ne bi ni jednom napisao poluglas u novom, narodnom izgovoru. Kuljbakin na pr. kaže za poluglas Mir. evanđelja: »Nije isključeno da i u drugim slučajevima čuvanje *ъ* u pravopisu Miroslavljeva Jev. označuje čuvanje poluglasnika u srpskom izgovoru XII veka.«²⁸ Naravno, da je taj poluglas — pogotovo po tom što je u hrvatskim glagoljskim spomenicima XII—XIII st. prevagnuo tvrdi znak — morao u izgovoru imati vrijednost »prigušenog a«.²⁹ Pisanje punog vokala *a* potvrđuje se možda najranije u Ljublj. homilijaru iz XIII st., a u svjetovnim izvorima istom

²⁶ Isp. na pr. *Vondrak*, Altkirchensl. Grammatik, Berlin 1912, 190 i 413.

²⁷ Isp. *St. Kuljbakin*, Paleografska i jezična ispitivanja, 45; *Vondrak*, Altkirchensl. Grammatik, 184.

²⁸ o. c. str. 46—47.

²⁹ *A. Belić*, Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika. Svetosavski zbornik, knj. 1, Beograd 1936, 223.

s kraja XIII i početka XIV st., i to u zapadnim krajevima. U bosanskim tekstovima potvrđuje se refleks *a* istom od polovice XIV st.³⁰ Tom kasnom javljanju refleksa *a* razlog je s jedne strane nestašica spomenika iz XIII st., a s druge crkvena konzervativna ortografija.

5. Vokalno *r* u svim se primjerima piše *rv* (isp. primjere u grupi s poluglasovima), i nema primjera za *ar* ili *er*. — Vokalno *l* nema u Spl. ni jednog primjera, jer slučajno nema riječi, u kojoj bi mu bilo mjesto po etimologiji.

6. Za refleks primarnog *d'* (*dj*) u Spl. gotovo nema potvrde. Jedan put nalazimo s glagoljskim »đervom« pisanu riječ *tvǫg[e]* Ab 18, i to na mjestu, gdje u ostalim tekstovima čitamo *tv*, ali u Mlet. ćirilskom zborniku *tvžde* (II. Kor. 10, 18). Spl. je dakle ovdje izbjegao starosl. crkveni izgovor čestice *-žde* upotrebom glagoljskog »đerva«. U riječi evanđelje Spl. je svaki put po staroj tradiciji pisao »đerv« (Aa 13 i Bb 22). To su uostalom svi primjeri upotrebe »đerva« u Spl. Za etimološko *j* nije dakle ni jednom upotrebljen. Prema tomu njegova glasovna vrijednost još nije identificirana s *j* kao u hrvatskoglag. spomenicima XIV—XV st. Ipak je Spl. i u ovoj točki oslobođen makedonske tradicije te se pridružuje bosanskoj ili, ako hoćemo, zetsko-humskoj školi, koja je očuvala u ćirilskim rukopisima svoj poseban znak **⚭** (*h*), analogan glagoljskom đervu. Posebno se Spl. podudara s bosansko-humskim sistemom u reproduciranju riječi *tvžde*, gdje se za *žd* piše *h*, **Д** ili **Г** (o čem vidi potvrde u Daničićevu Rječniku, III, 330). I u ovom detalju, t. j. u napuštanju starosl. grupe »žd« Spl. se odvaja od hrvatskoglagoljske tradicije, koja ju je čuvala dosta vjerno počevši od Beč. listića pa do XIV st., djelomice i dalje.

7. Grupa *št* uvijek se piše slovom **Ш**, pa o njenu izgovoru nemamo nikakvih indicija. Stoga je, bez obzira na njeno podrijetlo, u reprodukciji teksta pišem *št*: *obreštetv* Aa 1, *tvorešta* Aa 2 i dr.

Konsonant *l* ne doživljava nikakvih promjena. Epentetskog *l* nema, koje ne bi bilo potvrđeno već i u starijim crkvenim spomenicima; nema ga po običaju u *bezumie* Ab 20—21.

Nikakvih promjena nema ni u vezi s nazalnim, ni dentalnim (prijedlog *ot* piše se uvijek s nadrednim *t*), ni labijalnim suglasnicima (prijedlog *vv* piše se uvijek tako). Samo je za protetsko *n'* (pred zamjenicom *jb*) dobro konstatirati, da ono dolazi po staroj tradiciji samo iza prijedloga, i to u dva primjera: *o' nihv* Ba 8 i *š-nimv* Ba 29; u svim drugim slučajevima, gdje nema prijedloga, nema ni protetskog *n'*, dakle: *ega* Aa 4, *emu* Ba 18 i dr.

³⁰ M. Rešetar, Die ragusanischen Urkunden, Archiv f. slav. Phil, XVI, 175.

Nema mladih pojava asimilacije ni ispadanja suglasnika nakon gubitka poluglasa; isp. *ustnah* Ab 29, *čtemъ* Bb 20. *Bezakonie* Ab 27 već je stara asimilacija kao i *š-nimъ* (spirant s pred palataliziranim nazalom).

U akuz. pl. i instr. pl. još nema promjene *k* u *c* ispred *-i*; isp. akuz. *svêtîlъnikê* Ba 6 i *sъ svîtilъnikê* Ba 13, ali nom. pl. *svêtîlnici* Ba 23. Promjena *y* — *i* još nije dakle djelovala na osnovu.

Oblici

1. Od imenica *o/jo*-osnova nema u Spl. ni jednog oblika, koji se ne bi mogao da nađe i u starim biblijskim tekstovima, a to vrijedi i za biblijski kao i za liturgijski tekst. Naravno da se tu ne misli na glasovne promjene. Akuz. pl. *svêtîlъnikê* Ba 6 i instr. pl. *svîtilъnikê* Ba 13 bez sumnje treba da se čita »svîtilъniki«. Akuz. sg. *svetitela* i *arhierîe* Aa 9—10 nije također novost. Oblik *apla* (= apostola) Bb 22 u stvari je gen. sg. uz glagol *išti*. Dat. sg. na jednom je mjestu po jo-deklinaciji *cru* (= cêsaru) Bb 7, a na drugom po u-deklinaciji *crevê* (= cêsarevi) Ab 10, premda su oba iz teksta psalma. Po u-deklinaciji je i dat. sg. *muževê* (= muževi) Ab 24 kao i primjer *o polu* Bb 24 u rubrici.

2. Ni imenice *a/ja*-osnova nisu doživjele nikakvih morfoloških promjena. Oblik nom. pl. *divê* Ba 19 i Bb 2 u stvari je *divi* < *dêvy*, što potvrđuje i primjer *dêvi* Bb 7, također nom. pl.

3. Oblici i-deklinacije nemaju također mladih promjena. Tu je instr. sg. na *-iju*: *milostiju* Aa 11, *radostiju* Ab 7, Ab 28, zatim stari oblik imenice *blagodêtъ* (ne »blagodatъ«) Ab 29 iz psalma i Bb 13 iz oracije. O dat. pl. *slastemъ* Ab 2 već je bilo govora. Od muških osnova potvrđen je gen. pl. *ludê* (mj. *ludii*) Bb 10; imenica *gospodъ* zastupana je kraticama, i to za vok. sg. *gi* Aa 28, Bb 25 i dr., za lok. sg. o *gê* (= o gospodi) Ab 17, za instr. sg. *gm* Aa 11 i dr. — sve u molitvama.

4. Od riječi *ъv*-osnova potvrđena je samo u gen. sg. *lubve* Aa 5, ali bez poluglasa.

5. Od riječi *n*-osnova dolazi *vrême* Ba 2, ali samo u ak. sg. U istom padežu je nekoliko puta potvrđena riječ *dnъ* pod znakom kraćenja i u misalskom tekstu (Aa 14, Aa 17 i Ab 4).

6. Nema niti jedne potvrde za *r*-, *s*- i *t*-osnove.

7. **L i č n e z a m j e n i c e**. Od njih su potvrđeni ovi oblici: nom. sg. *azъ* Ab 10; akuz. pl. *ni* Aa 20, *nê* Aa 6, Ab 11, *nasъ* Aa 22; dat.

sg. *tebê* Bb 9; akuz. sg. *te* Ab 6, Ab 28, Ba 1, Bb 15; dat. pl. *vamъ* Aa 2; akuz. pl. *vê* Ab 23. Od povratnih: akuz. *sebe* Ab 18, *se* Ab 14 i dr., dat. *sebê* (= sebi) Ba 27, instr. *soboju* Ba 11. Spl. dakle mije-nja samo glasove, a od akuzativnih oblika voli više stari *ni* (< ny) nego li mlađi *nasъ*.

8. Nelične zamjenice, t. j. sve ostale koje imaju pronominalne nastavke, zastupane su ovako:

gen. -akuz. sg. *ega* Aa 4, *egže* (= egaže) Ab 19; dat. sg. *emu* Bb 8, Ba 18; instr. sg. *š-nimъ* Ba 29; gen. pl. *ihže* Bb 11, *ot nihъ* Ba 8; dat. pl. *imъ* Ba 27; akuz. pl. *eže* Aa 6; gen. sg. ž. *eeže* Bb 20; nom. pl. ž. *eže* Ba 5;

nom. sg. *svoi* Aa 1; gen.-akuz. *tvoega* Aa 10, Aa 16, Ab 1, Bb 26; instr. sg. *svoimъ* Aa 3; nom. pl. *naši* Ba 23; dat. pl. *svoimъ* Ba 3; akuz. pl. *svoe* Ba 6; instr. pl. *svoimě* Ba 14; gen. sg. ž. *tvoee* Aa 5; instr. sg. ž. *tvoeju* Aa 10; lok. pl. ž. *tvoihъ* Bb 14, *tvoih* Ba 1;

nom. sg. *тъ* Aa 20, *тъg[e]* Ab 18; nom. pl. ž. *tъe* Ba 15, Ba 19;

nom. sg. (s)e Aa 27; gen. sg. *sega* Ab 6, Ab 27, Ba 1, Bb 14; akuz. sg. ž. *siju* Ba 4; nom. pl. ž. [s]e Aa 22 (nepouzđano);

instr. sg. *vsêmъ* Aa 3; akuz. sg. *vsaki* Aa 17.

Iz gornjeg pregleda se vidi, da su padeži uglavnom sačuvali stare oblike provodeći dosljedno denazalizaciju. Ostali su i nekontrahirani oblici *tvoee* i *tvoeju*. Ali su ipak putem analogija nastali neki novi oblici. U prvom redu prevladao je u gen. sg. m. i sr. roda mekih osnova nastavak *-ega*: *ega*, *tvoega*, *sega*. Za tvrde osnove nema primjera. Ta je pojava posve zavlđadala u Spl. odlomku i u pridjevskoj deklinaciji, tako da uopće nema niti jednog primjera na *-ago*, *-ogo* ili *-ego*.

Isto tako nov je i nom. pl. ž. *tъe* (namjesto *ty*), koji je oblik potvrđen dva puta u tekstu evanđelja, ali su mu potvrde vrlo rijetke; dva puta ga nalazimo u Povaljskoj listini iz g. 1250: *tъe zemle* (ali i *ty zemle*). Vjerojatno se dade izvesti od oblika složene deklinacije *tyę* (koji se na pr. nalazi u Sav. knjizi na analognom mjestu — Mat. XXV 7) putem *tie* > *tъe*. Taj je oblik poduprt mekim osnovama, gdje se na pr. umjesto nom. pl. ž. *si* nalazi i *siję*, koje se može reducirati u *svję*. U Spl. Aa 22 nije oblik *sie* pouzđan, jer je mjesto oštećeno, ali se na pr. u Gršk. apostolu nalazi analogan akuz. sg. *svju* (I 13) mj. *siju*. No sigurno je, da oblik *tъe* pokazuje rani jezični stadij, u kojem nije još bio jednostavno preuzet nastavak mekih osnova *-ę* > *e*, t. j. *te* prema *vse*. Mlađi bosanski ćirilski tekstovi evanđelja imaju na ovom mjestu *te*, samo Mlet. zbornik ima *ti*.

Relativno stara je pojava i to, što protetsko *n'* (o kojem je već bilo govora) dolazi još samo iza prijedloga (*š-nimъ* Ba 29 i *ot-nihъ* Ba 8).

9. Pridjevski oblici. Oni pokazuju kolebanje između imenskih i složenih (pronominalnih) oblika, između mekih i tvrdih osnova, a imaju i nekih novih oblika.

Oblik nom. pl. ž. *mudrê* (= mudri) Ba 11, propisan po nominalnoj deklinaciji, poveo je za sobom i nom. pl. ž. *bui* Ba 9, koji dolazi mjesto »bujе« (< bujе), kako imaju svi mlađi ćir. i glag. tekstovi; ali u istom odlomku evanđelja potvrđuju se u Spl. i složeni oblici nom. pl. ž. *mudrie* Ba 24 i *gotovie* Ba 29, a na analognim mjestima imaju takve složene oblike Mar. i drugi stari tekstovi. Naprotiv iza broja pet Spl. ima gen. pl. po složenoj deklinaciji, t. j. *buihъ* Ba 8 i *mudrêhъ* Ba 9 (kao što imaju i svi mlađi ćir. i glag. tekstovi), dok stari tekstovi imaju tu nominalne oblike: *bui* i *mōdrъ*. Oblik *proče* Bb pripada nominalnoj deklinaciji, u koliko nije sažeto »pročee«. Potvrđen je dugi složeni oblik *nebskoe* Ba 4 i sažeti *nebskimъ* Aa 7.

No Spl. ima i novih pridjevskih oblika, i to: gen. sg. m. *blaženoga* Aa 8 i Aa 15, dat. sg. *blaženomu* Aa 23 i vrlo rijedak oblik gen. sg. ž. *s(ve)toe lucie* Ab 4, *blaženoe lucie* Ab 12 i *čistoe verê* Bb 29. Svi su ovi oblici doduše iz misalskog (liturgijskog) teksta, ali u čitavom Spl. uopće nema drukčijega gen. sg. (na *-ago*, *-ogo* ili na *-ie*). Tako isto nema dat. sg. osim onoga u dativu apsolutnom: *hod[a]tajuštumu blaženomu anb[ro]siju* Aa 23 i *kъsneštu ženihu* Ba 14, prvi iz oracije, a drugi iz evanđelja.

Oblik *blaženoga* kao i pronominalne oblike *ega*, *sega*, *tvoega* ne treba uzeti za osobito mladu pojavu. Ovakvi oblici na *-ga* konstatirani su iznimno već u Mar. evanđelju (*sega*), u Supras. zborniku (*koga*, *jega* i dr.), u Gršk. apostolu (*antiohiskoga* VI, 5), u ispravi Kulina bana iz 1189 (*zъloga*), u Brižin. list. (*takoga* I, 25) i dr.³¹ Oni su dakle nastajali počevši od XI st., i to pod utjecajem pronominalne deklinacije u pogledu *-o-* (na pr. u Sav. knjizi *živoga* Luka 10, 30), a pod utjecajem nominalne deklinacije u pogledu krajnjeg *-a*. Samo takvi su oblici bili sporadična pojava u crkvenim knjigama, bilo to ćirilskim ili glagoljskim, a i hrvatski su je glagoljaši pažljivo izbje-

³¹ Isp. na pr. *Vondrak*, Altkirchensl. Grammatik, 482 i 485; *A. Vaillant*, Manuel du vieux slave, I, Paris 1948, 136; *R. Nahtigal*, Slovanski jeziki, Ljubljana 1952, 150, 241. Nedavno je *M. Vego* donio potvrdu za gen. *ega* sa Humačke ploče u Hercegovini; ćirilski natpis na njoj autor datira u X—XI st. (Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, 1956, 42, 57).

gavali u toku čitava XIV—XV stoljeća. Prema tomu Spl. je osamljen u ovakvoj općoj upotrebi genitiva na *-ga*. Zanimljivo je motriti, kako se pisar povaljske listine iz g. 1250. koleba između nastavaka *-ago* i *-oga*.

Na isti se način rano razvijao i dativ pod utjecajem pronominalne deklinacije te je zasvjedočen već u Zogr. (*prvomu, drugomu, posljednjemu*), u Ass. (*blagovjernomu*), u Sav. je već čest, a u XIII st. već je u punoj upotrebi.³² Oblik *hodatajuštumu* još je stari participijski oblik složene deklinacije u sažetom obliku, dok je *ksneštu* također pravilan oblik nominalne deklinacije.

No dok su navedeni oblici za gen. i dat. m. i sr. roda u crkvenim knjigama kasnije sve češći, to se ne može reći za gen. sg. ž. s nastavkom na *-oje*, koji imamo u oblicima *svetoe, blaženoe* i *čistoe* (mj. pravilnog *svetyję > svetiye* i dr.). Priručnici staroslav. jezika ne znaju za ovaj oblik. A. Belić u skriptima Istorije srpskohrv. jezika ne daje za takav genitiv ž. r. ni jednog primjera. On znade samo za nastavak *-e* od mekih osnova. Isto tako veli on za zamjeničke oblike, da »imamo oblike mekih osnova koji su uopšteni: *tę, onę, ovę* i sl. prema *vašeje, našeje, vaše* od prvih vremena, tako da nema u narodnom jeziku ni traga oblicima **toje, *onoje* (isp. sličan proces i kod imenica).«³³ A ipak je Đ. Daničić u Istoriji oblika naveo nekoliko takvih oblika iz XIII—XV st., i to: *toe, onoe, vsakoe, inoe*.³⁴ K tomu se mogu dodati potvrde za takve gen. sg. ž. na pr. iz Novakova misala (*nepręmožnoe kręposti* 261, *nepremogimoe sili* 264, *nepošteditmoe vlasti* 264); iz Bribir. misala (*nepobędimoe vlasti, ot strani desnoe* 30 i t. d.); iz Ivančičeva zbornika, glagoljskog rukopisa s kraja XIV st. (*velikoe, vsakoe, zloe, pravoe, crkvenoe, neizrekomoe, inoe, goloe, desetoe*)³⁵ i iz latiničkog rukopisa Žića svetih otaca iz XV st. (*ot uere prauoye i ot cistoye, sfruhu yame presdannoye, crique uelichoye, blisu uode ouoye*) i dr.³⁶ Ovi se genitivni oblici objašnjavaju na isti način kao i gore navedeni genitivi i dativi muškog roda, t. j. utjecajem analogije tvrdih osnova pronominalne deklinacije, dakle pre-

³² Isp. Vondrak, o. c. 485—486; Vaillant, o. c. 150.

³³ A. Belić, Istorija srpskohrvatskog jezika, knj. II, sv. 1, Beograd 1950, str. 202 i 253.

³⁴ Đ. Daničić, Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika, Biograd 1874, 161.

³⁵ I. Milčetić, Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika, Starine XXIII, 60.

³⁶ V. Premuda, Starohrvatski latinički rukopis »Žića sv. otaca«, Starine XL, Zagreb 1939, 111, 115, 197, 211 i dr.; S. Ivšić, Nekoliko napomena, Starine XL, 249.

ma *toje*, i to posebno stoga, jer se po pronominalnoj deklinaciji mijenjao i broj *jednъ* — *jedina*, gen. *jedinoje*. Vjerojatno su i ovi genitivi kao i oni muškoga roda na *-ga* nastali u XI st. Samo muški su oblici prevladali posve u narodnom jeziku, a u ženskom su rodu nadvladale meke osnove kao i kod imenica.

10. Brojevi su u Spl. vrlo malo zastupani. U Bb 23 citira se početak evanđelja: *edъnъ ot obiju* (Ivan 20, 19), u Ba 5 iz Mat. 25, 1 brojkom *10 divъ*, kao što i u Ba 8 i 9 brojkom *5 buihъ* i *5 mudrêhъ*. Oblik *edъnъ* smatra se doduše mlađim od *edinъ*, ali on dolazi čak u Zogr., a osobito u Supr. zborniku.³⁷ Oblik *obiju* pokazuje mlađu dualnu formu, koja je potvrđena u južnoslav. spomenicima od XIII st.,³⁸ dok stara evanđelja imaju na ovom mjestu *edinъ otr oboju* isto kao i hrvatskoglag. misali.

11. Glagolski oblici. Iako u Spl. nema potvrda za mnoge glagolske oblike, ipak se iz građe može stvoriti dobra slika njegova jezika u području glagola. Da bude slika jasnija, i ovdje se moraju odjelito prikazati oblici iz biblijskih odlomaka, kako bi se precizirao odnos Spl. fragmenta prema starijim i mlađim biblijskim tekstovima, a posebno glagolski oblici liturgijskog teksta, kako bi se našao odgovor na pitanje, kada je mogao nastati njegov prijevod. Pregled glagolskih oblika bit će sumaran i deskriptivan s komparativnim težištem.

Prezent s osnovom na konsonant u bibl. tekstu ima samo ove oblike:

1. sg. *vêmъ* Bb 5 (od *vêdêti*), 2. pl. *viste* Bb 6;
2. sg. *esi* Ab 26 (u perfektu), 3. sg. *estъ* Ab 18, 2. pl. *este* Bb 5.

U liturg. tekstu: 2. sg. *esi* Aa 8 i Bb 16 (oba puta u perfektu).

Prezent s osnovom na vokal u bibl. tekstu:

1. sg. *glu* (= glagolju) Aa 2, Ab 9, Bb 4;
3. sg. *obrešetъ* Aa 1, *gredet* Ba 17, *postavêtъ* (= *postavitiъ*) Aa 4, *dostanetъ* Ba 25, *hvalit-se* Ab 17;
3. pl. *privedut-se* Bb 7 i Bb 8, *uga[saju]tъ* Ba 23.

U liturg. tekstu:

3. sg. *budet* Aa 21, *pribudet[ъ]* Aa 25, *dostoitъ* Aa 19, *nasladitъ* Aa 18, *utvrêdêt[ъ]-se* Aa 26;

1. pl. *čtemъ* Bb 20, *vъznesemъ* Bb 28, *mlmъ* (= *molimъ*) Bb 25, *raduem-se* Ab 13, *naučim-se* Ab 15;

³⁷ Isp. *Vondrak*, *Altkirchensl. Grammatik*, 454; *Vaillant*, *Manuel*, 151.

³⁸ Isp. *Daničićev Rječnik* i *Akad. rječnik* s. v. *oba*.

3. pl. *poznajutъ* Bb 12.

Dakle: u bibl. tekstu nema niti jednog oblika, koji se ne bi nalazio na odgovarajućem mjestu najstarijih biblijskih kodeksa, a razlike su među njima samo glasovne prirode. Oblik *upodobi se* Ba 4 u stvari je izgubio nastavak *-tъ* i osjetio se aoristom već u Zogr., Sav., Ostr. i mlađim ćir., premda je tu prema grč. *ἁμοιωθήσεται* morao biti prezent u futurskom značenju (*upodobitъ se*), kako to imaju Mar., Ass. i Jov. Obrnuto je sa *rečetъ* Bb 4 (v. oblike aorista).

U liturg. tekstu nema također niti jednog oblika prezenta, koji se ne bi podudarao s normalnim oblicima starosl. jezika.

Imperativ u bibl. tekstu:

2. sg. *otvrъzê* (ê = i) Bb 3;

2. pl. *ishod[it]e* Ba 17, *idête* (ê = i) Ba 26, *kupête* (ê = i) Ba 27, *bd[ê]te* Bb 5.

U liturg. tekstu:

2. sg. *očisti* Aa 28, *usliši* Ab 11, *ob[no]vê* (ê = i) Bb 18, *budê* (ê = i) Bb 9, *išti-ištê* Aa 13, Bb 22, Bb 23. Sve normalni oblici.

Aorist je vrlo obilno zastupan u bibl. tekstu, dok mu u liturg. tekstu uopće nema potvrde (čemu je razlog karakter teksta, a ne jezični razlozi). Od korijena *id-* potvrđeni su dva puta oblici s ne-sigmatskom osnovom za 3. pl.: *pridu* Bb 2, i *vnidu* Ba 29. Te oblike imaju i Mar., Ass. i mlađi ćir. kao i hrv. glag. misali, dok Zogr. i Ostr. imaju mlađi sigmatski oblik *pridoše*, *vnidoše*. Takav oblik ima Spl. u riječi *izêdoše* (ê = i) Ba 6 pa se ovdje slaže sa Zogr. i Ostr., a odvaja od Mar., Ass., ćir. mlađih i glag. misala. Drugi su oblici:

1. sg. *obručih* Ab 23;

2. sg. *vъzlubi* Ab 5 u antifoni iz psalma (isto mjesto drugi put glasi u perf. *vъzlubilъ* esi Ab 26, kako imaju i Sin. i Bol. psaltir, dok baš mlađi tekstovi imaju *vъzlubi*), *vъznenavidê* Ab 26;

3. sg. *bi* Ba 8 (odgovarao bi pravilnom *by*, ali kako drugi stari bibl. tekstovi imaju na ovom mjestu *bê*, a Nik. i Hval. *bêše*, vjerojatno je *bi* u Spl. ikavski lik mj. *bê*, dakle imperfekt); *bistъ* Ba 17 (odgovara starijem obliku *bystъ*, koji imaju na ovom mjestu gotovo svi stari i mlađi tekstovi); *reče* Ba 2 i *rečetъ* Bb 4 upućuju na promiskuitet oblika za prezent i za aorist, kad se radi o prošloj radnji (na drugom mjestu Spl. se podudara sa Zogr. i nekim mlađima, a Mar., Ass. i neki mlađi imaju *reče*),³⁹ *otrêgnu* Ab 9, *pomaza* Ab 6,

³⁹ Priručnici (na pr. Vaillant 222 i dr.) ne navode primjer *rečetъ* među aoristima s nastavkom *-tъ*.

razliê se Bb 13, *blvi* (= blagoslovi) Bb 14 i *upodobi se* Ba 4 (koji je takoder gubitkom nastavka *-t̃* postao po obliku aorist, ali se u tom podudara ponovno sa Zogr. i Ostr., dok Mar. i Ass. imaju nastavak *-t̃*), *pride* Ba 28;

3. pl. *biše* Bb 1 (stari tekstovi *byše*, prema tomu naš ne odgovara imperfektu *běše*), *ṽzeše* Ba 10, *priěše* Ba 11 (kao Mar. i Zogr.), *ṽzdrêmaše* se Ba 15, *otveštaše* Ba 24, [*ṽs*]taše Ba 19, *ukrasiše* Ba 20.

Imperfekt je samo jednom potvrđen, i to u evanđelju: 3. pl. *spahu* Ba 16 (s jednim *a*).

Particip prez. akt. ima ove oblike u bibl. tekstu:

nom. sg. *hvalei se* Ab 16, *s̃stavlaei* Ab 17 (ali pisar nije bio svjestan oblika, jer je pisao *s̃stavlae* : *ibo*);

gen. / akuz. m. *tvorešta* Aa 2,

dat. *k̃sneštu* Ba 14,

nom. pl. ž. *glušte* (= glagolušte) Ba 24,

dat. ž. *ïduštim̃* Ba 27, (kao mlađi ćir.), dat. m. *prodajušt(im̃)* Ba 26.

U liturg. tekstu: dat. sg. m. *hodatajuštumu* Aa 22 (slož. dekl.),

Particip prez. pasiv. nema primjera.

Particip preter. akt. u bibl. tekstu:

nom. sg. (*priš̃*)*d̃* Aa 1, *otveštaṽ* Bb 3,

nom. pl. ž. *priemše* Ba 5 i Ba 9 (kao Zogr., Mar. i dr., od *prijeti*).

Particip preter. akt. II. u bibl. tekstu (u složenim oblicima): *ṽzklubil̃* Ab 26 i *priël[i]* Ab 20. U liturg. tekstu: *nasitil̃* Bb 16, *nasêtêl̃* Aa 7.

Particip preter. pasiv. u bibl. tekstu: *iskušeñ* Ab 19, *zatvoreni* Bb 1.

U liturg. tekstu: *priêta* Bb 9, [*pr*]iêti Bb 11—12 (samo nije posve pouzdano, je li ovo particip ili infinitiv).

Infinitiv je u bibl. tekstu: *prid̃stavitê* Ab 25, a u liturg. tekstu: *prosêti* Aa 20, *učinitê* Aa 11, *bitê* Ab 2. Infinitivni oblik *kupêtê* Ba 28 (kako imaju i mlađi ćir. i glag. misali), u stvari je stari supin, koji u starim tekstovima (Zogr., Mar. i dr.) glasi *kupit̃*.

Od složenih glag. oblika potvrđen je: perfekt u bibl. tekstu: *ṽzklubil̃ esi* Ab 26 (uz varijantu aorista *ṽzklubi* Ab 5); u liturg. tekstu: *nasitil̃ esi* Bb 16 i *nasêtêl̃ esi* Aa 7; kondicional: *da biste priêli* Ab 20 (optativno) u poslanici.

Opisno je izražen imperativ (optativ) prezentom s veznikom *da*: u Bibl. tekstu: *da hvalit-se* Ab 17 (dakle kao i Šiš., Christ. i Hval. apostol); u liturg. tekstu: *da budet* Aa 21. Po smislu morao je biti

takav oblik i na nekim drugim mjestima, gdje je pisar Spl. odlomka vjerojatno zabunom ili nemarnošću izostavio *da* (isp. *nasladitъ* Aa 18, *prībudet[ъ]* Aa 25 i *utvrъdēt[ъ]-se* Aa 26), jer u dva posljednja primjera imaju *da* i glag. misali.

Iz pregleda glagolskih oblika može se dakle zaključiti: u bibl. tekstu Spl. nema oblika, koji ne bi dolazili već u najstarijim i najboljim slavenskim biblijskim tekstovima — naravno uz glasovne promjene. Jedino oblik *iduštīmъ* (složeni i kontrahirani dat. pl.) nije potvrđen u najstarijim spomenicima (nego *idqštāmъ*), ali dolazi već u Jov., Nik. i dr. Noviji je i oblik *kupiti* (*kupêtê*) mj. supina *kupitъ*, ali dolazi već u Vuk., Nik. i dr. Što se tiče oblika u liturg. tekstu, za njih se može toliko reći, da među njima nema također nijednoga, koji ne bi bio u skladu s općom slikom jezika u bibl. tekstu.

S i n t a k s a

I sintaktičke osobitosti starocrvkenosl. jezika sačuvane su u Spl. Spomenut ću iz bibl. teksta samo dativ apsolutni: *kъsneštu ženihu* Ba 14 i *iduštīmъ imъ kupêtê* Ba 27. A tu konstrukciju ima i liturg. tekst: *hodatajuštumu blaženomu anb[ro]siju* Aa 22—24. Isto tako liturg. tekst pozna staru konstrukciju dativa s infinitivom: *stvari bitê prêčastnikomъ* Ab 2. Možda je takav dativ trebao biti i u Aa 11, gdje je pisarskom nepažnjom vjerojatno ispala riječ *prêčastnikomъ*. Upadno je, da svi glagoljski misali imaju na mjestu našeg Ab 2 konstrukciju akuzativa s infinitivom: *stvari biti pričest'niki*, koja se može smatrati mlađom pojavom, preuzetom iz latinskog misala. Isto takvu razliku možemo vidjeti između Spl. i glagoljskih misala u dopuni uz glagole: *nasitilъ esi ... darovъ s(ve)tihъ* Bb 16, što u misalima glasi *nasitilъ esi ... dari s(ve)timi*, dakle opet strogo po latinskom *sacra-sti ... muneribus sacris*. U rubrici je uz glagol *iskaši* objekt u genitivu: *apla* (= apostola) i *evġeê* (= evanġeliê) *ištê* Aa 13, što je osobina starih evanġelja.

L e k s i č k o - t e r m i n o l o š k a g r a đ a

U biblijskim dijelovima Spl. odlomka tekst se najstarijih spomenika gotovo ništa nije izmijenio, osim u glasovima i nešto malo u oblicima. Prema tomu nemamo ni u leksiku tražiti nikakvih novotarija. Stoga mogu ovdje dati samo nekoliko napomena, u kojima će se navesti malobrojne varijante u izboru riječi:

amen Aa 2 i Bb 4 — glas *e* govori odlučno za latinsku orijentaciju;
ašte Ab 20 — u apostolu Šiš. i Christ. glasi *neda*, a u mladima različito: *ešte* (Hval), *zane* (glag. misali Oxf. i Poč), *ako* (II Vrb.) i opet *ašte* (ćir. Mlet. i drugi glag. misali);

blagodětv Ab 29 i Bb 13 također je varijanta, potvrđena na ovom mjestu u Sin. psaltiru, prema *blagodatv* u Bol. psaltiru. Kuljbakin uzima *blagodětv* za arhaizam,⁴⁰ no on je vrlo raširen među mladim glagoljskim tekstovima;

isku[šae]tv Ab 19, mj. *sъstavlaetv*, kako imaju svi spomenici osim Mlet., ne možemo uzeti za svjesnu promjenu, nego za vrlo značajnu pogrešku, koja veže Spl. s bosanskim ćirilskim tekstovima;

kr̄sneštu Ba 14 je samo jedna vrlo raširena varijanta, potvrđena već u Mar. pa dalje u svim mladim ćir. i glag. spomenicima, prema *muděštu* koji se nalazi u Zogr. i Ass. i smatra se arhaičnim, panonskim izrazom;⁴¹

premo Ba 7 u Matejevu evanđelju doista je osobina Spl. odlomka, jer svi drugi konsultirani imaju *protivq / protivu*.

Za povijest hrvatskoglagoljske liturgije od većeg su interesa riječi — osobito one terminološkog karaktera — koje se nalaze u liturgijskom tekstu s rubrikama. One će naime poput samoga liturgijskog teksta pokazivati trag postanja i razvitka hrvatskog glagolizma. Stoga ću ovdje abecednim redom iznijeti sve iole značajnije riječi (s težištem na terminima) te njihovu problematiku:

ale(luia) Ba 1 — u glasu *e* latinski izgovor:

an̄bro[s]iê Aa 12, Aa 15, Ab 1 (bez *̄*), *anb[ro]siju* Aa 23 s latinskim izgovorm *b i s*;

apostol̄: *apl̄* Ab 16, *apla* Aa 13 — u značenju epistola slabo je potvrđena u hrv. glag. spomenicima, tako da je prof. Vajs nije ni spomenuo u svojoj radnji o nomenklaturi hrv. glag. knjiga. Ipak se ta riječ ne može smatrati svojstvenom istočnoj crkvi, jer se mnogo upotrebljavala u latinskim tekstovima (*apostolus*), a nalazimo je i u Beč. (Ba 17).⁴²

⁴⁰ St. M. Kuljbakin, Leksičke studije, Glas SA 182, Beograd 1940., 4 i dr.

⁴¹ Isp., V. Jagić, Entstehungsgeschichte der kirchensl. Sprache, Berlin 1913., 365.

⁴² J. Vajs, Die Nomenklatur, Arch. f. sl. Phil., XXIX, 557, veli za riječi *epistoliê* i *evangēlie*, da su to možda jedini izrazi, koji su ostali nepromijenjeni u svim fazama glagoljskih liturgijskih knjiga. O upotrebi izraza *apostolus* (= epistola) u latinskoj crkvi v. Cabrol-Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, T. V. (Paris 1922) col. 260.

arhierîê Aa 10, Aa 16—17, Aa 29, *arh[ie]rêju* Aa 24—25 (dakle u ikavskom izgovoru) — riječ u istočnim i zapadnim tekstovima dolazi za lat. *pontifex* i *episcopus* (isp. niže *ispovidnik* i *svetitel*);

brašньпсе: *po bršnc* Aa 4, Aa 27, Bb 15 — taj stari još moravsko-panonski izraz ima potvrde u Sin. euhologiju u značenju *hostia*, u Beč. listićima dolazi dva puta u naslovu kao u Spl. u značenju molitve post communionem (na mjestu gdje je u Kij. listićima *po vьsodê*), a održao se u misalima hrvatskih glagoljaša sve do Levakovićeve reforme, koji uvodi termin *popričeštenie* (v. niže *komьkanie*);⁴³

čisti: *prazdnikъ čtemъ* Bb 20 odgovara latinskom *solemnia* ili *festivitate celebramus* i sl., kao što i u Beč. dolazi izraz *pametъ čtemъ* (Aa 7—8 i Ba 11), a naravno i u mlađim tekstovima (v. *prazdnikъ*); poznata je i u starim evanđeljima;

darъ: *darovъ* Bb 17 prijevod je lat. *muneribus*, dakle kao u Beč. *dari* — *munera* i Kij. *darъ* — *munus*;

dektebra Aa 12, Ab 4 i Bb 21 — ime mjeseca decembra u obliku, u kojem je redovito u hrv. glag. tekstovima (t. j. po analogiji prema oktebar, septembar), dok je u ćir. spomenicima običan oblik *dekembar* i sl.;

evanđelie: *evġeê* Aa 13, *eve* Ba 2, redovit oblik, uvijek pisan s đervom u glag. tekstovima;

[*ho*]datai Aa 21, imenica u značenju lat. *mediator*, *intercedens*, potvrđena je u Cloz., Sin. euh., Praškom fr., Supr., Šiš. i dr.;

hodataiti: *hod[a]tajuštumu* Aa 22, odgovara lat. *intercedere*, a poznata je još od Kij. listića (Ib 11) pa preko najstarijeg misala Illir. 4 u svim glag. tekstovima;

ispovidnika Aa 15—16 — termin za kategoriju sveca, lat. *confessor*, u tom je smislu potvrđen već u Sin. euh. (Liturgijar III b 4) i u isključivoj je upotrebi u čitavoj hrvatskoglag. književnosti, a Spl. na drugim mjestima upotrebljava *svetitelъ* (v);

komьkanie Aa 27, pričest, po lat. *communicare*, potvrđena je (kao i glagol *komьkati*) u Sin. euh. (11 b 5—6) i Supr. (361, 27 i 421, 6), a *komьka* u makedonskim i istočnosrpskim dijalektima. Miklošić i Jagić su te riječi vezivali s moravskim terenom, ali je prof. Vaillant

⁴³ Isp. M. Weingart, Hlaholské listy vídeňské, Prag 1938., 6, 20; V. Jagić, Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente. Denkschriften d. k. Akad., der Wissenschaften Philos. — histor. Classe, B. XXXVIII., Wien 1890., 25, krivo zaključuje, da je izraz nastao u Hrvatskoj kao zamjena za moravski *vьsodъ*; J. Vajs, Die Nomenklatur, 557; R. Nahtigal, Euchologium Sinaiticum, II del, Ljubljana 1942., 324.

pokazao, da one idu u onu kategoriju starih romanizama, koji su u istočnoj Bugarskoj prodrli u slavenske tekstove iz balkanskog romaniteta.⁴⁴ Zanimljivo je, da je riječ poznatija u istočnim tekstovima; od hrv. glag. misala našao sam riječ *kom'kanie* u istoj molitvi samo u Berlin., dok drugi imaju *priêtie* ili *priêštenie*. Akad. rječnik pozna riječ samo iz ćirilskog Zbornika popa Dragolja (XIII st.).

matêa Ba 2 — latinski izgovor imena;

mêsecъ: *mêca* Ab 3, Aa 12;

mikulê (= mikuli, gen. sg.) Aa 9, *mikulênbъ* Aa 14 — u hrvatsko-glag. tekstovima ipak običniji oblik *Nikula*;

milostъ: [ml]ostiju Aa 11, riječ mnogo potvrđena u najstarijim evanđeoskim tekstovima, a u liturgijskim također počevši od Kij. i Praških listića u smislu lat. *gratia* ili *miser cordia*;

milostivno Ab 14 — u koliko nije pisarska pogreška, jer bi riječ imala odgovarati lat. *pie* (*devotionis*) — mogla bi biti stari adverb *milostivъno*, koji se nalazi i u Kij. (III 7); napominjem, da se fraza *pia devotione* prevodi u Kij. II 8 sa *milostivaê obêcêniê*;

misa: *msa* Aa 14, Bb 24 — jamačno treba ovu riječ čitati izravno po lat. *missa*, a ne »mъsa«, kako bi se moglo očekivati s obzirom na lik *mъša* / *m'ša*, koji je poznat ne samo u Kij. i Beč. listićima, nego i u Metodijevoj legendi (Kap. VIII i X), zatim u ćirilskom Mir. evanđelju i u mnogim glagoljskim misalima XIV—XV st.⁴⁵ Čitanje *misa* vjerojatnije je i po tom, što Spl. reproducira po lat. izgovoru i druge tuđice kao što su *amen* i *aleluia*. Redaktor predložka Spl. odlomka pripadao je dakle jednoj struji, koja je u terminologiji pravila ustupke latinašima. Usvajanjem neizmijenjenog latinskog termina za liturgijski čin stvorila se u hrvatskim glagoljskim knjigama dubleta, koja je potvrđena već u najstarijem misalu Illir. 4 i kasnije se sve više ukorjenjivala, dok nije s Levakovićevom reformom posve prevladala. Ipak je lik *mъša* imao široko korijenje. Njegova upotreba u Beč. listićima i u Mir. evanđelju dokazuje, da je u XII st. služio kao termin

⁴⁴ A. Vaillant, Vieux bulgare et roman de Bulgarie, Bulletin linguistique, XIV Copenhague — Bucuresti 1946., 8; F. Miklossich, Die christliche Terminologie der slav. Sprachen. Denkschriften d. k. Akademie der Wissenschaften. Philos. Histor. Classe, B. XXIV, Wien 1876., 31; V. Jagić, Entstehungsgeschichte der kirchensl. Sprache, Berlin 1913., v. Index; E. Bernecker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1903—1913, s. v. *komъkati*; St. M. Kuljbakin, o. c., Glas SKA 182, 8 i 14.

⁴⁵ Isp. V. Jagić, Glagolitica, 8 i passim; V. Jagić, Entstehungsgeschichte, v. Index; J. Vajs, Die Nomenklatur, 555; Akad. rječnik s. v. *maša*, *mašiti*, *mašnik* i *misa*; F. Miklossich, Die cristliche Terminologie, o. c. 27. Potvrda je i u Nomokanonu Joana Sholastika iz XIII st. A. I. Sobolevskij, Materialy i izslêdovaniya, Sbornik otd. russ. jazyka i slov., T. 88, N° 3, Sanktpeterburg 1910., 142.

za liturgijski čin u svim našim krajevima, gdje je bilo utjecaja rimske crkve i glagoljskog pisma. Riječ *m̃ša* ušla je naime u Mir. iz glagoljskih predložaka, za koje se mora pretpostaviti, da su bili u upotrebi u zetskoj i humskoj oblasti.⁴⁶ Njezinu uvriježenost u narodnom jeziku potvrđuje lik *maša* u Vinodolskom zakonu i u jednom dijelu Hrvata čakavaca sve do danas, zatim u kajkavskom i slovenskom *meša* te u češkom *mše*. Među znakove gašenja zetsko-humske književnojezične tradicije možemo uvrstiti i gubljenje izraza *m̃ša*, koji je pod utjecajem ortodoksnih crkava na istočnoj strani zamjenjivan izrazom liturgija, a na zapadnoj izrazom misa. Možda je dakle izraz *m(i)sa* u Spl. najstarija potvrda te riječi u hrv. glag. pismenosti i možda i ona svjedoči, da je Spl. nastao poslije Mir. evanđelja, t. j. poslije g. 1200.

molitva: *mlva* Aa 18 i dr. posve obična riječ u Kij., Beč. i dr. samo ona ne odgovara latinskoj *meritum* kao u Kij. i u liturgiji sv. Petra;

moliti se: *mlm̃ t[i s]e* Bb 25, *mlm̃ se* Bb 18 — taj refleksivni oblik s dativom mnogo je običniji u starim tekstovima evanđelja pa i u Cloz., Beč. i dr., dok je u mlađima običniji glagol moliti s akuzativom; Kij. više voli glagol *prositi*;

mučenica: *děvi i m̃ce* Ab 13 — kategorija svetaca;

obitovaniju Ab 14 — lat. *devotionis*, što su i mlađi misali prevodili riječju *obětovanie*; riječ je potvrđena i u najstarijim biblijskim tekstovima;

paska: (*pa*)*scē* Bb 23—24 — samo ovaj jedan primjer ne dokazuje, da nom. sg. nije glasio *pasha*, jer je isto takva promjena i u Sin. euhologiju i u drugim starim spomenicima;

pěsñ: *pēs* Aa 13, Ab 4, Bb 7 i Bb 22 — tom riječju je u Spl. svaki put nazvana antifona, bilo to za introit, gradual, ofertorij ili pričest, a isto je tako i u mlađim glag. misalima, što sam ih pregledao, tek je Levaković počeo termine točno prevoditi s latinskoga;⁴⁷ naravno da je riječ potvrđena u mnogim najstarijim tekstovima;

⁴⁶ A. Belić, Učešće sv. Save, 215—219 i 274, baš na temelju te činjenice zaključuje, »da se je jedan od originala Mirosavljeva jevanđelja morao upotrebljavati i kod katolika«, a taj je vjerojatno posredni predložak bio pisan glagoljicom.

⁴⁷ Stoga *Vajs* (Die Nomenklatur, 558) konstatirajući tu neobičnu činjenicu, izražava mišljenje, da je možda tako bilo u nekom latinskom predlošku, a osim toga da je na glag. pisare vjerojatno djelovalo to, što su te odlomke pjevali pjevači (a ne svećenik).

prazdnikъ Bb 20, Bb 26, *prazdniku* Ab 13, u lat. liturgiji *festi-
vitas* ili *solemnia*, a u tom je smislu poznata sve od Zogr. evanđelja
pa do najmlađih slavenskih tekstova;

pričastnikъ Ab 8, *prêčastnikomъ* Ab 3, u lat. liturgiji obično
izraz *particeps* ili *consors*, inače riječ poznata od najstarijih tekstova
(Zogr. i dr.) pa do najmlađih;

prinošenje: *nd-prnš* (nadъ prinošeniemъ) Aa 21, Bb 9 — stari je
liturgijski izraz za lat. *donum*, *oblata*, *oblaciones*, koji je poznat već
u Sin. euh., Cloz. i Beč., a upotrebljavali su ga dugo i hrv. glag. mi-
sali kao termin za molitvu *super oblata*. Odatle u Kij. za istu molitvu
izraz *nadъ oplatъmъ* (gdje Beč. kao termin u naslovu upotrebljava
izraz *taj[naê]* prema lat. *secreta*). Misli se (Weingart), da je termin
prinošenje ušao u slavensku liturgiju još u moravsko-panonsko doba
kao i izraz *brašъnce*. Drugi je izraz za lat. *oblata* ili *munera pri-
nosъ*, koji se upotrebljavao unutar teksta u Kij. kao i u mlađim glag.
misalima.⁴⁸

prisno Bb 18, u lat. *semper*, za koji Jagić i Kuljbakin misle, da
je nešto mlađi (bugarski) izraz, koji dolazi u tekstovima paralelno uz
vinu < *vynq*.⁴⁹ Taj paralelizam nalazimo i u starim ćiril. kao i u
mlađim glag. tekstovima. S obzirom na to, da riječ *prisno* nalazimo
i u Kij. ona ne će biti mlađa. Glag. misali imaju u ovoj molitvi izraz
v'sagda.

rabi Bb 16 — lat. misali imaju u ovoj molitvi izraz *familiam*, a
glagoljski *čeladъ*, pa se može sumnjati, nije li Spl. imao neki drugi
latinski predložak za svoj stari izraz *rabi*;

stihъ: *sh* Ab 8, Ab 29 — termin za lat. *versus* ili *versiculus*, gdje
kasniji glag. misali i brevijari imaju obično izraz *verъsъ*, *berъsъ*,
veraš i sl., ali paralelno živi riječ *stihъ*, na pr. u I Vrb. misalu i Edpr.⁵⁰

svetiteljъ: *stitla* Aa 9, *stitela* Aa 29 — Ab 1, *stitelu* Aa 24 — ter-
min je upotrebljen upravo na onim mjestima, gdje bismo u lat. misalu
očekivali izraz *confessor* (uz *pontifex*). Stoga i Spl. ima jednom *ispo-
vidnika* (v.). Prema glagolu *svêtiti* koji je mnogo potvrđen u najsta-
rijim tekstovima pa i u Beč. u značenju *sanctificare*, načinjen je
termin *svêtiteljъ* po grč. *ιερευς*, koji se ustalio za grč. *ἀρχιερευς* =
pontifex u tekstovima istočne crkve. Iz glag. književnosti imam
potvrdu za *svêtiteljъ* = *sanctifactor* u Edpr. (f. 325a), ali ne za *ponti-*

⁴⁸ Isp. M. Weingart, Hlaholské listy vídeňské, 21; V. Jagić, Glagolitica, 21—22; J. Vajs, Die Nomenklatur, 557; Sobolevskij, l. c.

⁴⁹ V. Jagić, Entstehungsgeschichte, 332 i 436; St. M. Kuljbakin u Glasu 182, 39.

⁵⁰ J. Vajs, Die Nomenklatur, 562.

flex ili *confessor*. Držim, da su se ova dva pojma izjednačila, jer je za biskupa, koji se proglasio svecem, a nije bio mučenik, trebalo stvoriti novu svetačku kategoriju. Prema tomu *svetitelj* za *confessor* je u Spl. osamljen među hrv. glag. spomenicima. U Ass., u Ioana Egzarha i Supr. znači svećenik. U najstarijim srpskim izvorima upotrebljava se za biskupa ili sveca uopće. U Kij. upotrebljen je dva puta izraz *прѣподобныхъ* u smislu svetačke kategorije između mučenika i djevice, a taj se termin uvriježio u istočnoj crkvi.⁵¹

vinu Bb 28 — Kuljbakin drži i ovu riječ moravizmom, a česta je u hrv. glag. tekstovima (v. *prisno*);

žrtva Bb 10, *žrtvi* Aa 22, u prvom slučaju u lat. tekstu je *oblatio*, a vjerojatno i u drugom (ili *sacrificium*), dok je u glag. misalima u prvom primjeru *prinosъ*, a u drugom također *žrtvi*. Riječ je vrlo dobro poznata u starim tekstovima evanđelja, pa Kuljbakin njenu upotrebu u Cloz. smatra moravizmom. Beč. na analognom mjestu (Aa 16) u tekstu ima izraz *prinošenje* (v.), riječ koja pored *žrtva* živi paralelno u glag. misalima.⁵²

PALEOGRAFSKI MOMENTI

U uvodnom dijelu ove radnje prikazano je u glavnim crtama vanjsko lice Spl. odlomka, a u poglavlju o jeziku prikazan je glasovni sistem njegova teksta. Sada je na redu da se ogleda grafijski sistem i paleografskomorfološka slika, kako bi se onda na komparativnoj osnovi izveli zaključci za njegovo datiranje.

a) Budući da zbog tipografskih teškoća nije moguće slobodno navoditi glagoljska slova u njihovoj bogatoj raznolikosti, prisiljeni smo glagoljska slova citirati latinicom, i to onako, kako je to navedeno za transliteraciju u poglavlju »Tekst Spl. odlomka«, dok će glagoljska slova biti prikazana na posebnoj tabeli. U toj su tabeli azbučnim redom navedena sva slova što dolaze u grafijskom sistemu Spl. odlomka, i to po potrebi u različnim varijantama. Pod stupcem I nalaze se varijante majuskula iz naslovnih rubrika, a pod stupcem II varijante normalnih (i sitnih) slova.

⁵¹ Isp. F. Miklossich, Die christliche Terminologie, 13; J. Vajs, Die Nomenklatur, 563, nema potvrde; potvrde su u rječnicima: Miklossich, Lexicon palaeoslov., Daničić, Rječnik iz knjiž. starina srp., L. Sadnik und R. Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidelberg 1955., K. H. Meyer, Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex suprasliensis, Glückstadt und Hamburg 1935 i dr.

⁵² Isp. među ostalim: V. Jagić, Glagolitica, 21; J. Vajs, Najstariji hrvatskogl. misal, 103; Miklossich, Die christliche Terminologie, 31.

Grafijska slika i hronološki kriterij dobit će se već na temelju ovih prvih podataka. Spl. pokazuje u sve 31 grafem. U poređenju s grafijskim sistemom najstarijih glagoljskih spomenika izlaze ove konstatacije:

slučajno u Spl. nema znaka za slovo *z* (zelo), ali bi ga pisar barem za broj 8 upotrebio;

slučajno nema slova *f*, jer u tekstu nema takve tuđice, pa tako ne možemo konstatirati ni njegovo zamjenjivanje sa *p*; a nije bilo ni prilike za brojnu vrijednost 500;

posve svjesno nema ni traga znakovima za nazale *e*, *o*, *je*, *jo*; isto tako nema znaka za *y* (jery);

nema znaka za meki poluglas (ćir. ѣ), a nema ni kakve njegove zamjene, kao što je t. zv. mlađi hrvatski poluglas u obliku štapića ili apostrof;

nema, naravno, ni znaka za ižicu.

Od negativnih prijedimo na pozitivne konstatacije:

najvažnije je, da Spl. pozna samo jedan, i to tvrdi poluglas (ćir. ђ), što predstavlja stadij izjednačenja poluglasova, a taj je stadij već dobro potvrđen u XII st. Kako je već rečeno u poglavlju o glasovima, poluglas se pravilno upotrebljava (tek se u nekim situacijama izostavlja) i nikad se ne zamjenjuje niti kojim drugim glasom, a niti apostrofom;

slovo *ī* (iže) vrlo je malo potvrđeno, i to jedan put u glasovnoj vrijednosti (ali u ligaturi *ž + ī*) i dva puta u brojnoj vrijednosti (od toga jedan put u ligaturi *v + ī*). U stvari začuđuje njegova slaba upotreba, kad se zna, da se ono susreće relativno dosta često u hrv. glag. spomenicima XIV—XV stoljeća;

slovo *ǵ* (đerv) je vrlo rijetko, i to dva puta za grčko meko *γ* u riječi *evanǵelie* (Aa 13 i Bb 22) i jedan put u riječi *tǵ[e]* (Ab 18), gdje zamjenjuje staroslav. *žd*; prema tomu važno je konstatirati, da se đerv nije niti jednom upotrebio za glas *j* kao u kasnijim hrvatskim spomenicima;

slovo »отъ« (transliterirano *ω*) samo je jedan put upotrebljeno, i to u glasovnoj službi, u prijedlogu *ωt* (Ba 2), gdje je *t* nadredno, a takva i jest prastara služba ovog slova počevši od Zogr. i Ass. pa do Gršk.⁵³ U drugim primjerima Spl. piše prijedlog *ot* nadredno, ali s običnim *o* (Aa 28, Ba 8 i dr.);

⁵³ Isp. V. Jagić, Grškovićevo odlomak, Starine XXVI, 98.

I.

a	ቶ ቶ	ሐ ሐ
b	ረ ረ ረ ረ	ሄ ሄ
c	ሆ ሆ ሆ ሆ	ወ ሆ ወ ሆ
g		ዐ ዐ ዐ
d	ቤ ቤ	ወ ወ ወ ወ
e	ገ	ገ ገ ገ
z	ሐ	ሐ ሐ
z		ሐ ሐ ሐ
i	[ገ]	ገ [ገ]
i	ገ ገ ገ ገ	ገ ገ ገ ገ ገ
g'	ወ ወ	ወ
k	ኃ	ኃ ኃ ኃ
l	ሐ ሐ ሐ	ሐ ሐ ሐ
m	ገ ገ ገ ገ	[ገ] [ገ]
	ገ ገ ገ	ገ ገ

II.

I.

n	ኒ ኒ	ኒ ኒ
o	ኝ ኝ	ኝ ኝ ኝ ኝ ኝ
p	ጦ ጦ ጦ ጦ ጦ	ጦ [ጦ]
r	ፊ ፊ	ፊ ፊ
s	ፎ ፎ ፎ	ፎ ፎ ፎ ፎ ፎ
t	ጠ ጠ ጠ	ጠ ጠ ጠ
u	፱	፱ ፱
h	ኮ ኾ	ኮ ኮ
ω	ሂ	
st	ሃ	ሃ ሃ ሃ
c	ህ ህ ህ ህ [ህ]	ህ ህ
ç		ህ [ህ]
ፍ	ሠ ሠ	ሠ ሠ
ጌ	ሐ ሐ ሐ	ሐ ሐ ሐ ሐ
ግ	ለ ለ	ለ ለ
ታ		ሐ ሐ ሐ ሐ

II.

znak *št* (šta) ne dopušta nikakva zaključivanja u pogledu njegova izgovora (ć, šć ili št), ali ni jednom se ne pišu dva znaka š-t;

znak *ju* ni jednom nije upotrebljen za glas *u*;

znak *ê* (jat) upotrebljava se ne samo za etimološko *ê*, nego i za *i*, o čem je bilo dosta govora u poglavlju o glasovima, a upotrebljava se i za skup *ja* (kao *evġeê* Aa 13, *ambrosiê* Aa 15 i dr.);

znakovi *l* i *n* upotrebljavaju se bez ikakve oznake i za smekšane konsonante (na pr. *stitelu* = svetitelu Aa 24, *ludi* Bb 10, *š-nim̃* Ba 29 i *ot-nih̃* Ba 8);

znak *r* s poluglasom služi za vokalno *r*;

znak *i* se, naravno, često upotrebljava i za glas *j* (na pr. *dai* Bb 25, *tvoi* Ab 7 i dr.);

po tradiciji jotacija se često ničim ne obilježuje (na pr. *ee* Bb 20, *tvoih̃* Bb 14 i dr.

b) Opći dojam rukopisa je: mekoća, nesimetričnost, neustaljenost i neodređenost oblika, t. j. linije pojedinih slova ili njihovih elemenata redovito su nepravilne (na pr. kružići, trokuti, četverokuti, horizontalni ili vertikalni potezi i sl.), te nema one slike simetričnosti i salivenosti nešto kasnijih liturgijskih rukopisa hrvatske glagoljice. Slova u načelu stoje uspravno, ali je ta uspravnost labava i mekana, jedino se za slovo *n* može reći da je redovito nagnuto na lijevo, a slovo *p* malko na desno. Slova su (osim u ligaturama) izolirana.

U pogledu linijskog sistema, ja bih rekao, da se doista pismo Spl. odlomka može u principu svrstati u sistem dvolinijskog pisma, premda gornje i donje granice slova nisu tako čvrste. No o pojedinostima tog pitanja treba još štošta reći. Prije svega, kako je već rečeno, u Spl. su tri veličine pisma: a) najveća slova u naslovima (5—6 mm), b) srednja, normalna u tekstu molitava, poslanice i evanđelja (3—4 mm) i c) najmanja slova u tekstu antifona (2—3 mm). Manja slova za antifone uobičajena su u misalima vjerojatno od časa formiranja punog misala, da bi se time označio tekst, koji je namijenjen pjevačima u koru, a ne celebrantu. Ta se pojava može pratiti i u glagoljskim misalima počevši na pr. već od Kukuljevićeva fragmenta (XIII st.). Zanimljiva je činjenica, da ta raznolikost u veličini slova u Spl. nije djelovala na broj redaka u stupcu, kojih uvijek ima 29, različit je samo razmak među recima. Razlika u veličini slova nije djelovala niti na oblik slova, osim nešto u naslovnim tipovima. Naslovna slova moramo smatrati majuskulama. Njihova slika podsjeća nas na majuskučne naslove najstarijih glagoljskih kodeksa, u kojima su slova toliko izdužena, kako bi ispunila čitav dvolinijski prostor. Pritom

su neka slova nekako neprirodno deformirana, a neka su ispoljila konservativne oblike, dragocjene za paleografske analize. U Spl. su izduljena slova *a*, *b*, *k*, *o*, *r*, *št*, donekle *v* i *d*, ali ni izduljenost ni konservativnost nisu napravile većih razlika prema normalnom tipu. U dvolinijskom sistemu ovoga tipa stoje i slova *t* i *š*. Jedina slova, koja donekle narušavaju gornju liniju (a ona se doista mora smatrati osnovnom linijom), jesu slova *a*, *ž*, *l*. Rekao sam donekle, jer glavna horizontala ovih slova ne leži nikad na gornjoj liniji, nego niže, oko polovice reda, tako da stablo slova *a*, roščići slova *ž* i glavica slova *l* imaju mjesta da se gotovo čitavi smjeste unutar linije. Ali činjenica je, da se u ligaturi *p + l* horizontala slova *l* diže do horizontale slova *p* (pri čem se slovo *p* pokušava i samo malko sniziti), pa onda glavica slova *l* prelazi liniju. To dizanje slova *l* u stvari predstavlja istu proceduru, što su je u ligaturnim kombinacijama *p + o* i *p + r* davno doživjela slova *o* i *r*, pa i u Spl. Uz takve i druge ligature i slovo *a* diže svoju horizontalu na gornju liniju i vršak stabla preko linije (isp. *APLA* Aa 13, *APL $\bar{B}$* Ab 16, i *MĚCA* Bb 21). Donju liniju prelazi samo slovo *p*, i to vrlo diskretno ili nimalo, jer slovo *ju*, koje obično ima tu osobinu, u naslovnim majuskulama slučajno ne dolazi. Zanimljivo je konstatirati i to, da slovo *d* u naslovnim majuskulama dolazi u starom obliku (dvije očice u donjoj polovici reda, a dvouglatu spojnicu u gornjoj polovici) kad je samo, a kad je u ligaturi *n + d*, njegova se desna očica protegnula sve do gornje linije, pa to možemo smatrati novijom pojavom, koja je (u smislu Vajsova mišljenja) pomogla formiranje slova *d* hrvatskog uglatog tipa.

Normalna slova teksta — pa ni sitnija — ne možemo također nazvati minuskulnim pismom. Ovdje se opaža izlaženje iz linijskog prostora u stvari samo kod početnih slova i kod ligatura, dok slova *a*, *ž*, *l*, koja inače imaju sklonost prelaženja preko gornje linije, i slova *p* i *ju*, što su sklona da izlaze preko donje linije, ovdje ili nimalo ili vrlo malo prelaze. Proces protezanja prvih triju slova veoma je suzdržan, tako da njihove horizontale leže uvijek ispod gornje linije i daju mjesta, da se i ovdje kao i u naslovima dobrim dijelom smjeste njihovi gornji dijelovi. Ispod linije je jedino izrazito prelaženje slova *ju*. U procesu vertikalnog razvitka nalazi se i slovo *d*, koje je katkada tako podiglo svoje očice do gornje granične linije, da je pisar u neprilici, kako da smjesti njihovu spojnicu (situacija nalik na onu u Gršk.). Proces ustaljivanja donje linije u ovom je pismu nešto dalje odmaknuo nego u naslovima, jer ovdje slova *d*, *t*, *z*, *c* sve češće sje-

daju na donju liniju u većoj širini i teže prema uglatosti. Gotovo posve je sjela na liniju i dijakritična petlja poluglasa, dok petljica slova *z* još nije spuštena na liniju.

c) Morfološka slika slova može se promatrati na priloženim slikama čitava Spl. odlomka kao i na priručnoj tabeli, koja prikazuje sve likove (str. 108—109). Ja ću ovdje upozoriti na sve elemente, koji pridonose paleografskom datiranju, i to paralelno (kao i na tabeli) na likove iz naslovnog teksta i početnih slova i neposredno zatim na likove iz normalnog teksta. Zbog kratkoće, naslovni likovi bit će obilježeni brojem I, a normalni iz teksta brojem II.

a — I. Glavno stablo visoko, a pobočne nožice kratke (kao u najstarijim spomenicima), završetak stabla markiran je na gornjem, a katkada i na donjem kraju. — II. Pobočne nožice su malo ili nimalo kraće od stabla. Ono malo ili nimalo prelazi gornju liniju i završava redovito markiranjem kraja.

b — I. Čini se, da se isključivo upotrebljava tip Cloz. (gdje se zasebnim duktusom pravi gornji dio), donji potez je relativno visok te završava zavojito kao u Gršk., Beč., Bašč. ploči pa i Praškom ml. odlomku. — II. Katkada se čitav lijevi bok pravi jednim potezom, a na donjoj graničnoj liniji sjedi potez, koji je sve manje zavojit.

v — I. Prva i više potvrđena varijanta ima očice sklone oblosti, a spojnica im je duboka, uska i na dnu diskretno zaobljena. Druga varijanta, kojoj je dno spojnice široko i uglato, u stvari je inicijal u tekstu pisanom sitnim slovima (Ab 26). — II. Likovi veoma variraju, ali svi su oni toliko konservativni, da su im očice daleko od toga, da bi ispunile međulinijski prostor i da bi dobile oblik uspravnog pravokutnika, pa su im spojnice uvijek spuštene, bilo to u obliku jednog kuta, dva kuta ili tijesnog luka. Ovo slovo odgovara stadiju Beč. listića, dok mlađi stepen razvitka pokazuju i Gršk. i Mihan. odlomak, a da i ne govorimo o London. odlomku i Ljublj. homilijaru, koji već imaju pravokutne stupiće i horizontalnu spojnicu. Uostalom i kasni makedonski spomenici imaju već uglate stupiće i ravnu spojnicu.

g — I. Nema potvrde. — II. Desna petljica je tijesno priljubljena uza stablo, koje ide do donje linije.

d — I. Očice su sklone eliptičnom obliku, a spojnica im je visoka, dvouglati (isp. Aa 12). Takvog je tipa i ornamentirani inicijal (isp. Bb 25). U ligaturi *n + d* (isp. Aa 21 i dr.) očica je postala visoka i uglata. Tip s dvouglatom visokom spojnicom, poznat s Bašč. ploče, općenitiji je u Kij. i Praškim odlomcima nego u makedonskim spomenicima, ovdje je arhaičan. — II. Varijante variraju gotovo kao i

kod *v*, ali očice su pretežno uglate (osobito prednje) i zauzimaju više manje svu visinu među linijama, a spojnice su plitke u obliku kuta ili luka. Takvi se likovi mogu naći od Mar. do Beč., Gršk. i Ljublj. hom., a ako potražimo paralele u mlađim makedonskim spomenicima, naći ćemo ih u Sin. ps. i naročito u Ohridskom evanđelju i Bitoljskom triodu.⁵⁴

e — I. Slovo nešto nagnuto na desno, gornji je zavoj nešto dublji, prečka jedna, ne ide preko hrpta. — II. Sličan tip. Ovakvi se oblici javljaju redovito od XII st. (Beč., Gršk. i dr.).

ž — I. Stupci nisu pravilni, s unutrašnje strane zatvaraju se u jednoj točki, a iz jedne točke divergiraju i rošćići (isp. Aa 12). — II. Ima i nešto drugačijih varijanata, ali stupci (očice) još nisu uglati, a rošćići redovito divergiraju. Lik nije tako karakterističan, da bi mu trebalo tražiti točnije analogije, ali svakako tip je stariji nego u London. fragm. i Ljublj. hom. s uglatim stupcima.

z — I. Nema potvrde. — II. Glavno se tijelo sastoji od stupca, koji je nalik na uspravan četverokut (neki put dolje uži) s petljicom o polovici slova, koja ne leži na donjoj liniji. To je tip, koji ima srodnosti sa spomenicima XII—XIII st.: Gršk., Beč., Lond. i donekle Ljublj. hom.

ž — I. Potvrđen jedan put u ligaturi sa *v* (Ab 4), starog tipa s kružićima i unakrštenim nožicama. — II. Jedan put upotrebljen za broj (Ba 5), također starijeg tipa s prekrštenim nožicama; drugi put u glasovnoj službi, ali u ligaturi sa *ž*, i to novijeg tipa s jednom nožicom, kakav se može vidjeti u Gršk., Ljublj. hom. i mlađim spomenicima.

i — I. Ima osebujne oblike, kojima je teško naći analogije. U osnovi ovdje je prvotni trokut s gornjeg položaja spustio svoj desni bok koso sve do dna obluka u donjem položaju. Obluk, koji na donjoj granici ima više manje vodoravnu crtu (poput Cloz., Ohrid. ev. i Beč.) razdijeljen je tako na dva dijela, a desni mu je bok pritom kraći. Na jednom mjestu (Bb 21) imamo primjer jedne druge deformacije: prvotni trokut spustio je paralelno oba svoja boka sve do dna obluka, pa je tako nastao nov lik, koji nije daleko od starog slova *d* s visokom dvouglatom spojnicom. — II. U načelu i ovdje je slovo *i* redovito pisano na isti način, t. j. prodiranjem desnog boka trokuta do dna obluka. Ovdje ima također nekoliko varijanata: katkada se

⁵⁴ O Bitoljskom triodu (ćiril. spomeniku iz XII. st.) i glagoljskim interpolacijama u njemu, v. *Jordan' Ivanov'*, Bălgarski starini iz' Makedonija, Sofija 1931., str. 452—467.

čitav šiljak trokuta zabada u obluk; više puta se obluk pravi s dva posve odvojena duktusa; ima par slučajeva da desni bok trokuta umjesto kroz sredinu siđe niz lijevi bok obluka i tako stvori deformiranu sliku slova (isp. Bb 19). Tim neujednačenim formacijama, a naročito dijeljenjem obluka u dva dijela slovo *i* u Spl. biva tako nalik na slovo *ê*, da se katkada na izlizanoj pergameni jedva daje razlučiti od njega. Inače je proboj šiljka trokuta do dna obluka poznat u nekim posve udaljenim kodeksima kao što je s jedne strane Cloz, zatim Ohrid. ev., a s druge strane Praški ml. No proboj samo jednog boka trokuta do dna obluka poznat mi je samo iz nekih primjera Ohrid. ev., tek se u njem probio lijevi bok trokuta. Osim toga ta pojava poznata je i u suprotnom pravcu kod slova *s* (v.).

ġ (đerv) — I. Upotrebljen je dva puta, oba puta prednji dio slova ima oblik jednog kuta, a drugi, spojen nižom i kosom spojnicom, jednako je visok kao i prvi. — II. Ovdje je upotrebljen jedan put, i to u jednakom obliku. To je lik, koji ima najbliže srodnike u Beč. i u London. fragmentu, ali i u Bitoljskom triodu iz XII. st., dakle na pragu formiranja konačnog hrvatskog tipa s dvokutnim prednjim dijelom, kakav se već nalazi u Ljublj. hom., a u neku ruku već i u Gršk. odlomku.

k — I. Ovaj tip ima usko koljeno i jače produženo stablo, a nema ni traga diakritičnom znaku. — II. Ovdje je isti tip, samo razmjerno kraći. Ovo je već dakle hrvatski tip. Dijakritični znak zahiruje postepeno u spomenicima XII. st., te ga još nalazimo u Gršk., Beč. i Mih. odlomku, a nema ga više u London. fragm., Ljublj. hom. i t. d. Nema ga ni na Bašč. ploči.

l — I. Donje očice još su zaobljene, a gornja (glavica) je uglati. — II. Uglavnom je jednakog tipa, iako pisar pravi češće male varijacije (na pr. donje su očice nalik na trokut). Ovakvom slovu možemo naći analogija u različno doba. Ne spominjući uglatih očica u starijim i mlađim makedonskim spomenicima, našem se liku najviše približava Gršk., Beč., Mih. i donekle London. fragm., a nikako više ni Ljublj. hom., ni Legenda sv. Tekle ni dr.

m — I. Dolaze dva tipa: stari glagoljski granati i novi u obliku latinskog majuskulnog M. Stari glagoljski ima poluooble, u donjem paru više izduljene očice, a vertikalna spojka je jedna i ne račva se (ili je to račvanje nisko i horizontalno). Ovo slovo dolazi samo jedan put posve samo (Ba 2), tri puta leži na njem slovo *s* u svoje vrste nadrednom položaju (kratica MSA), a tri puta (u kratici MĒCA) povezan je gornjom desnom očicom u ligaturi sa slovom *c*, dok na njem

opet leži slovo *é* (isp. Ab 3). No i u tim kraticama staro *m* čuva svoj pravilan oblik. Slovo u obliku lat. *M* dolazi tri puta, i to uvijek samo, jer nema prirodnog naslona, da bi se s njim mogle praviti ligature, a značajno je, da ono dolazi svaki put u stranoj riječi: Mikula, Toma i Korent(ja)n(o)m. A to možda nije slučajno. — II. Ima također dva tipa. Stari glagoljski ima isti oblik kao i u naslovima, ali je potvrđen samo u ligaturama *m + l*, *m + l + v*, *m + c* i *g + m* (isp. Aa 8, Aa 11 i dr.). U svim ostalim slučajevima nalazi se *M* latinskog majuskulnog oblika. U ovom pogledu Spl. dakle pokazuje stadij, u kojem se već kao pravilo prihvatio novi *M*, ali se u ligaturnim kombinacijama još nije moglo otresti starog tipa. U naslovima je štaviše stari lik bio još dobro na životu, čak i izvan ligature. Hronološki taj momenat je vrlo odlučan. A treba reći i to, da se u Spl. još nije pojavio ni onaj uglati oblik ligature *m + l* u obliku tornjića, koji se javlja u hrvatskim tekstovima redovito počevši od Ljublj. hom.; a nema ni one druge, jednostavnije ligature *m + l*, u kojoj su donje očice stopljene u jedan trokut, kakva je potvrđena počevši od Baščanskih ostrizaka i London. fragmenta. U pogledu tretiranja slova *m* Spl. odražava dakle otprilike stadij Beč. listića, gdje je staro *m* samo u ligaturama, dok je izvan ligatura pobijedilo lat. *M*. Latinski je znak prevladao već i u Mih., London. i Ljublj. fragmentu, dok ga još u Gršk. nema.

n — I. Stariji tip, nagnut na lijevo, gornja mu je crtica u lijevo nastavak petljice, donja zavija prema dolje. — II. U osnovi je i ovdje isti tip sa sitnim varijacijama. To je opći tip oble i poluoble glagoljice, pa se od njega mnogo ne razlikuju likovi u Gršk., Beč. i Mih., dok je u Ljublj. hom. i dalje donja crtica zahirila.

o — I. Hrnat slova je redovito uspravan, samo jedan put zaobljen (Ab 16), razmak među petljicama veći. Jedan put dolazi u vertikalnoj ligaturi, ali mu petljica nije jasna (Aa 27). — II. Ovdje variraju slični likovi: hrnat je sad ravan, a sada malko zaobljen, a petljice sad uglate, a sada oblije (osobito donje). Ovo je više manje opći tip, koji slabo daje elemenata za točniju hronologiju.

p — I. Potvrđeno je ovih pet varijanata: 1. udvostručeno stablo kao početno slovo (Aa 4, Bb 15), 2. stablo ima o polovici mali potez u lijevo (mamuzicu), a dno ima markiran završetak (osnovicu), 3. stablo ima samo mamuzicu, 4. stablo ima samo osnovicu i 5. stablo nema nikakvih horizontalnih poteza. Svima je zajednička crta slaba nagnutost na desno, poluobla petljica kao i to, da posljednja četiri lika dolaze i u ligaturama. — II. Redovito je glatko stablo, koje je malko dulje od petlje, a katkada i od donje granične linije, a u ligaturama

ima obično mamuzicu, koja je katkada jedva primjetna. Mamuzica može se smatrati reliktom starine, premda u tom smislu ima dubleta i u makedonskim spomenicima. Tog elementa nestaje s Gršk., Mih., London. i Ljublj. odlomcima. Posljednji ga dobro čuva Beč. (pored makedonskog Ohrid. evanđelja).

r — I. i II. Ni ovdje kao ni inače kroz stoljeća ovo slovo ne pokazuje bitnijih promjena. Tek se može primijetiti tendencija, da se vodoravni završetak na vrhu stabla protegne na desno. Ta je pojava također karakteristična za razdoblje hrvatske poluoble glagoljice, a kasnije se taj potez u desno razvio kao neophodan dio slova.

s — I. Neki primjerci nisu jasni zbog izlizanosti ili obojenosti slova, ali uvijek je jasno, da je dolje trokut, kojemu se lijevi bok produžuje sve do obluka (analogno slovu *à*). — II. Likovi su u osnovi isti kao u I, tek se ovdje u obilnijem broju primjera mogu opažati malko različni duktusi. Najviše se slika mijenja time što desni kraj obluka pada na pravilno zatvoren donji trokut, a katkada pada desni bok trokuta na obod obluka i tako trokut izgubi svoju pravilnost. Veoma je značajno, da ovakav tip slova *s* pokazuje neobičnu sličnost s istim slovom u Praškom odlomku (ml.) i u mlađim makedonskim spomenicima Sin. ps. i Ohrid. ev. U spomenicima hrvatske poluoble glagoljice kao ni u mlađim uglatim tipovima ne nalazim te pojave.

t — I. Gdje je slovo normalno položeno u redu, ono ispunja svu visinu, jer su se očice produljile u nepravilan oval (Ab 4, Ab 16 i dr.), a gdje je slovo u nadrednom položaju, ono je nisko i široko. — II. Očice različitog oblika (t. j. između oblina i uglatosti), proporcionalno široko slovo, po tomu ide još u poluobli stadij.

u — I. Prednji dio slova odgovara slovu *o*, stražnji dio, nešto kraći, prepovoljuje zasebna prečka, koja ne prelazi hrbat. — II. Slično slovo *s* malim varijacijama, i to očice su se katkada zaoštrile, a katkada prečka stražnjeg dijela kao da čini nastavak poteza gornje očice. Komparativni materijal pokazuje podudaranje s tipom Gršk., London. i Ljublj. hom. Naprotiv Beč. i Mih. još imaju repić na hrptu.

h — I. Jedan put je potvrđen tip u kojem je stablo glatko i bez prečkice na vrhu, a sa sredine mu izbija petlja horizontalno i spušta se na liniju — dakle tip prijelaznog stadija (kao u Zogr. ml., Bitolj. triodu, Ohrid. ev., Beč., London. fragm. i Ljublj. hom.). Ali drugi put dolazi *h* kao nadredno slovo (Ab 8), kojemu je stablo malko nagnuto na desno, gore završava prečkom, a petljica mu izbija na desno s dna stabla — dakle tip stariji, koji se nalazi u Gršk. kao i prije u Kij., Mar., Cloz. i dr. — II. Sva su slova uglavnom jednog

tipa: stablo je eventualno malo nagnuto na desno, svršava gore preč-kicom, a petljica izbija o polovici stabla na desno s očicom koja varira između oblih i uglatih oblika (tendencija četverokuta ili trokuta). To je dakle tip hrv. poluoblog stadija kao u Beč., London. i Ljublj. hom.

ω — I. Potvrđen je samo jedan jedini put (Ba 2), i to u prijedlogu ot (s narednim t.). Oblik mu je — koliko se može razabrati — relativno uska čaška, horizontalno prepolovljena, koja stoji na visokoj nožici zakrenutoj u desno. Ovakav oblik nije potvrđen, ali svakako može se zaključiti, da predstavlja stadij za niansu stariji od onoga u Gršk., koji je i uglat i koji nema nožicu zavrnutu izrazito u desno kao svi stariji spomenici. Posve je nov hrvatski tip u Ljublj. hom. — II. Nema ovog slova.

št — I. Jasan i unutar reda pisan je samo jedan primjer (Aa 13). Donji dio je uspravn četverokut, dakle tip Ljublj. hom. Primjer u retku Bb 22 je, čini se, ligatura št + i, a nadredno su postavljeni i nejasni primjeri u Bb 23 i 24. — II. Češće potvrđeni primjeri pokazuju u donjem dijelu tendenciju četverokuta, a tri zuba sklona su divergiraju. Ovdje se dakle ispoljuje smjer Ljublj. hom., Legende sv. Tekle i mlađih.

c — I. U nekoliko primjera, koji se ovdje nalaze, moglo bi se govoriti o tri varijante: prva je na bazi široka i uglata, drugoj se iz očice izvodi potez i dno nije ni posve oštro ni tupo, treća ima dno široko i zaobljeno te se nalazi u stvari samo u ligaturama. — II. Ovdje preteže oblik sa širom i uglatom osnovom. To je tip, koji se održavao počevši od Mih., London. i Ljublj. hom. i dalje tokom XIV st., a nije nepoznat ni mlađoj makedonskoj glagoljici (na pr. u Ohrid. ev.).

č — I. Nije potvrđen. — II. Čaška ima bokove pravljenepre-lomljenim potezom, iako su katkada malo uleknuti. Donji dio varira između lika koji tendira prema četverokutu ili prema trokutu. Takav tip ide među spomenike hrv. poluoble glagoljice, ali još nije dostigao lomljenje desnog boka čaške kao u Ljublj. hom., Leg. sv. Tekle i dalje. Zanimljiv je njegov oblik u nadrednom položaju (Ab 13), gdje nema dolje osnovice (očice), nego se samo vertikalni potez iz čaške spušta na liniju slova *m*.

š — I. i II. Slovo je bez osobitosti, osim što uspravni potezi češće nisu paralelni, rado divergiraju.

ʒ — I. Tip hrv. poluoble glagoljice, u kojem je tijelo slova više manje uspravni pravokutnik, a petljica (dijakritički znak) priljubljena je uz tijelo te se spušta do dna ili gotovo do dna. — II. Sličan je

znak i ovdje, samo se u većem broju primjera vidi varijacija; u jednima preteže sklonost prema oblosti ili prema uglatosti, u nekima je tijelo slova dolje uže, u nekima su petljice ostale oko sredine, a u drugima su pale na donju liniju. No posebno treba istaći, da u nekim slovima petljica nije jasno zatvorena, dakle kao da predstavlja dijakritički znak za meki poluglas. Jednom je to u naslovu (Bb 22), par puta u normalnom tekstu (Ba 6 i Ba 10). Boljim motrenjem prostim okom stekao sam dojam, da su na tim mjestima istrti tanki potezi, koji su zatvarali petljicu, jedino mi je ostala sumnja za jedan znak (Ba 10). No i taj jedan slučaj mogao bi biti pisarska omaška. Stoga sam svuda u ovoj raspravi tretirao poluglase kao jedinstveni znak. Ako bi se infracrvenim zrakama ili drugom metodom dokazalo, da su ovi primjeri doista drugačiji, onda bismo ih morali smatrati mekim poluglasovima i time dopustiti veću arhaičnost Spl. odlomka. Komparativni materijal pokazuje, da jednake znakove kao Spl. ima London. fragm., Ljublj. hom., Kukuljevićev odl. misala i drugi fragmenti XIII st., samo oni imaju pored njega i noviji hrvatski znak poluglasa.

ê — I. Zbog otegnutosti slova prečka je položena relativno nisko kao i u majuskulama starijih spomenika (Cloz i dr.), inače tupi tip, a strane povučene jednim potezom. — II. Uvijek tupi tip, proporcionalan, bokovi također od jednog poteza, katkada uleknuti. Poređenje s tupim tipovima ne daje hronološkog mjerila, jer se oni nalaze i u Praškim odlomcima, tu i tamo i u drugim starim tekstovima, a naročito u mlađim makedonskim i u najstarijim hrvatskim spomenicima. Određeniji je podatak za hronološki kriterij duktus na desnom boku: istom od Ljublj. hom. pa dalje desni bok je slomljen, jer se slovo pravi posve novim duktusima. U Spl. je dakle pravljen starijim duktusima.

ju — I. Nema potvrde. — II. Prijelaznog je tipa, oblici mu variraju, ali su mu najbliži srodnici u Mih., London. i Ljublj. hom., dok Gršk. i Beč. imaju nešto stariji stadij. U Spl. se naime kosi potez preko donje linije izvlači sa dna srednje okomice slova ili sa dna desne (i kraće) okomice. Arhaično je ipak to, da su okomice, osobito lijeva, katkada trbušaste.

d) Kraćenja i ligature su u Spl. tradicionalni. Najobilnije je zastupana kontrakcija, suspenzija se jedva potvrđuje, a katkad se kombiniraju jedan i drugi način kraćenja. Relativno ima mnogo slučajeva kraćenja nadrednim slovima. Katkada nadredna slova leže na slovu koje stoji normalno u redu, t. j. tako da im je zajednička

horizontalna crta, pa je to ligatura svoje vrsti (isp. *M^SA* Aa 14, Ab 10, *M^ECA* Ab 3, Bb 21, *P^SS* Aa 13, Bb 13 — sve u naslovima ili rubrikama). Pravilne ligature su također dosta brojne.

Prave suspenzije u naslovima nema, a u tekstu je možda samo jedna, i to *ale* (= aleluia, Ba 1), ali je i ona dodana (možda kasnije) iznad reda. Među kontrakcijama ima veći broj starih tradicionalnih, kao što su: *aplъ* (= apostolъ, Ab 16), *apla* (= apostola, Aa 13, Ab 3), *be* (= bože, Ab 7, Ab 11), *bu* (= bogu, Aa 22), *bъ* (= bogъ, Ab 7, Ab 28 i dr.), *isъ* (= Isusъ, Ba 3) i t. d. Ima kombinacija s kontrakcijama, suspenzijama, nadrednim slovima i ligaturama, na pr. *MĚCA* Aa 12, *NDPRNŠ* (= nadъ prinošeniemъ, Aa 21, Bb 9), *POBRŠNC* (= po brašъnъci, Aa 4, Aa 27) i dr. Takve pojave kombiniranog kraćenja, kao i tendencija kraćenja jednostavnim izostavljanjem vokala, u stvari su također stare pojave (isp. na pr. Ass. ev.), ali ova druga se jako razvila u kasnijoj hrvatskoj glagoljici.⁵⁵

Kraćenje podizanjem jednog slova (suglasnika) iznad reda bilo je mnogo običnije u makedonskim spomenicima, dok se u kasnijim hrvatskim tekstovima ovaj način ograničio na nekoliko tipiziranih slučajeva.⁵⁶ Spl. je i u ovoj stvari konservativan. Pa i ležanje slova na slovu osobina je makedonskih spomenika (na pr. *MĚCi* u Ass. f. 20b). Ne razlikujući jednu od druge vrste nadrednih slova, navest ću sve slučajeve nadrednog kraćenja:

- n* 6x: *dnъ* (3x u naslovu), *amen* (2x), *Von* (Ba 2);
- s* 7x: *PĚS* (4x u naslovu), *MSA* (3x u naslovu);
- t* 19x: *bist*, *budget*, *brtê*, *bîtê*, *gredet*, *dektebra* (3x), *matêa*, *ot* (6x), *otveštavъ*, *otveštaše*, *otvrъžê*, *otrêgnu*;
- h* 4x: *SH* (= stih, 2x u naslovu), *svoih*, *tvoih*;
- št* 2x: *išti*;
- č* 1x: *mčce* (Ab 13);
- ê* 3x: *MĚCA*;
- ju* 1x: *obiju* (Bb 23).

Ukupno ima u Spl. 43 slučaja kraćenja nadrednim suglasnikom. Značajno je da od toga 22 slučaja otpadaju na slova u naslovima.

Znakovi kraćenja (title) katkada su i izostavljeni. Njihov oblik vidi u tabeli (str. 120).

⁵⁵ J. Vajs, Rukovět' hlaholské paleografie, Prag 1932., 105.

⁵⁶ Isp. V. Jagić, Glagoličeskoe pišmo, Enciklop. slav. fil., v. 3, Sanktpe-terburg 1911., str. 216.

	I.	II.
σ		σσ σσ σσ σσ
d	Ɔ Ɔ	σσ σσ
ž		σσ σσ
i	Ɔ	Ɔ
l	σσ	σσ σσ σσ
m		σσ
σ	Ɔ	
r		σσ σσ σσ
mčc		σσ
mčc		
mlr	σσ	σσ

TITLE I INTERPUNKCIJE

— — — — —
 · : : ~ ~ ~

Pravih ligatura, gdje su čitavi dijelovi slova (obično petljice ili očiće) zajednički, ima također velik broj u Spl. Dvočlanih ligatura ima 22 kombinacije u 85 slučajeva. Nabrojiti ćemo ih azbučnim redom po drugom članu:

v: d + v, l + v, p + v, t + v (potvrđena 16 puta), h + v;

d: g + d, z + d, n + d;

ž: g + ž, h + ž;

ī: v + ī, ž + ī;

l: v + l, g + l, m + l, p + l, t + l, h + l;

m: g + m;

o: p + o (začudo zastupana samo jedan put, i to u naslovu);

r: p + r (najbrojnija, 20 puta);

c: m + c.

Tročlana ligatura potvrđena je samo jedna (ako ne računamo na slova položena na slova), i to: m + l + v (4x, Aa 8 i dr.).

Broj ligatura je prema tomu malko veći nego u Beč. listićima, gdje je Jagić nabrojio 43 slučaja.

e) Inicijali su po veličini i ornamentaciji u razmjeru sa značajnošću teksta. Stoga je, kako to biva u liturgijskim knjigama, najveći inicijal na početku evanđelja. Već je na početku rečeno, da im visina ide od 1—3 cm (osim V na poč. evanđelja) i da su im dijelovi bili ispunjeni bojom, te su ondje citirani pojedini inicijali, na kojima se i sada vide ostaci crvene i zelene boje, u koliko nisu posve izlizani. Ornamentalni motivi su još diskretni te ne narušuju kostur i osnovnu simetriju slova. Prevladava geometrijsko-biljni ornament ranobizantinskog podrijetla, karakterističan za balkanske rukopise XII—XIII stoljeća. Glagoljskog materijala za poređenje ima za to doba tako malo (tek po koji mršavi inicijal), da se može reći tek toliko, da je glagoljski ornament toga vremena vrlo oskudan i u poređenju sa ćirilskim materijalom XII—XIII st. kao i s glagoljskim materijalom XIV—XV st.⁵⁷

Opći elemenat ukrasa je, pored dupliciranja glavnih linija, pletenje i motanje traka u kombinaciji s biljnim motivima, koji su usko priljubljeni uz osnovne poteze ili prave diskretne izbojke u obliku pupoljka ili čvora. Zoomorfni elementi nema. Ornamentirani su

⁵⁷ U Zagrebu nije pristupačna druga knjiga Vl. Stasova, *Slavianskij i vostočnij ornament*, Sanktpeterburg 1884. Isp. opće podatke u N. V. Ščepkina, *Učebnik' ruskoj paleografii*, Moskva 1918 (1920), 46—53. i sada u Th. Eckhardt, *Die Reduction als Gestaltungsprinzip der glagol. Initialen*, Slavia, XXV (1956) 535—554.

inicijali B, V, D, N, P, U. Pažnju zaslužuje najveći od njih, t. j. V (Ba 2—6), koji zahvata 5 redaka, 5 cm. Ovaj inicijal predstavlja deblo s dva kraka u obliku slova Y, kojemu su kraci ornamentirani savitim trakama, što se završavaju motivom akantusa; deblo je usađeno u stilizirani okvir (prsten), a dno mu se raščlanjuje u šiljate trake poput lišća. Takav tip inicijala s varijacijama u ornamentalnim motivima vrlo je značajan za glag. spomenike XIII—XIV. stoljeća.⁵⁸ To se može reći i za inicijal B (Ab 16), koji ima samo uglati okvir oko debla, a donji mu potez završava spletenim čvorom (kao u Kukulj. odlomku). Inicijal U (Ab 11), kojemu je čitavo tijelo dosta nejasno spleteno, zanimljiv je paleografski po tomu, što ima na hrptu splet (čvor), koji markira stari element »ižice«. A to bi moglo značiti, da taj elemenat nije ni u normalnom pismu davno nestao. Lijep je i inicijal P (Bb 9) s kombinacijom platenja traka i bilja. Ukusan je i jednostavan V (Ab 5). Neki inicijali nisu dovoljno jasni.

ZAGLAVAK

Provedena analiza je pokazala, da je po paleografskom kriteriju Spl. odlomku mjesto između Gršk. apostola kao gornje granice i Ljublj. homilijara kao donje granice. Između tih granica stoje također Beč., Mih. i London. odl. U stvari čini se, da je Gršk. posljednji izdanak makedonske škole na području hrv. ili srp. jezika i u paleografskom i u jezičnom pogledu: u toku je nestajanje znakova za nazale, razlikuje se *i* i *y*, poluglas je samo tvrdi, slovo *m* je samo staro (granato) i t. d. Beč. listići predstavljaju početak jedne nove (hrvatske) škole, kojoj su glavne oznake posvemašnje gubljenje nazala i znaka za *y*, uvođenje latinskog M umjesto staroga granatog i naročito uvođenje novog znaka za poluglas u obliku štapića ili apostrofa. Bašč. ploča već pozna oba *m*, ali ne pozna novog poluglasa. London. odlomak ide dalje stopama Beč. odlomka, a Ljublj. hom. još više, tako da mu je novi poluglas već posve razvit i proširen. Birbinjski misal, London., Ljublj., Kukulj. odl. misala, Jagićevi bečki fragmenti, Vrbnički fragmenti i dr. ne pokazuju novi hrvatski pravac samo novim M i poluglasom, pa niti uglatijim općim duktusom (koji je karakte-

⁵⁸ Takav tip može se vidjeti u Ljublj. hom. (repr. u *Vajsa*, Nejstariši brev.), u Vrbničkom odlomku (repr. u *Vajsa*, Nejt. brev. i Rukovět', T. XXVI) i u Kukuljevićevu odlomku misala (repr. u *L. Geitlera*, Die albanesichen u. slavischen Schriften, Wien 1883) s motivima poput meandra.

rističan i za mlađe makedonske spomenike), nego naročito simetričnom pravilnošću, novom proporcionalnošću visine i širine slova u korist visine i čvršćim smještajem slova unutar linijskog sistema, pri čemu je pored gornje (u stvari osnovne) linije sve sigurnija postajala donja linija.⁵⁹

Spl. se odlučno ubraja među spomenike tipa Gršk. (i mlađih makedonskih potvrda) upotrebom tvrdog poluglasa i posvemašnjom odsutnošću novoga (hrvatskog) poluglasa kao i znakova apostrofa. Beč. listićima približuje se tretiranjem slova *m* (t. j. na izmaku je staro granato, a prevladalo je latinsko *M*), umjerenom uglatošću i nedostatkom smisla za simetričnost, ustaljenošću oblika i čvrstoćom donje linije. Tendencija prema novoj proporcionalnosti i uspravnim pravokutnicima, što je pokazuju London., Vrbn. odlomci, Legenda sv. Tekle i drugi spomenici, što se još ubrajaju u XIII st., ne dolazi još do izražaja u Spl. Ako k ovim pojedinostima ubrojimo i tretiranje kraćenja, nadredna slova, interpunkcije i inicijale, onda Spl. odlomak ne bismo smjeli datirati kasnije od samog početka XIII st. Ako prihvatimo kriterij profesora Hamma,⁶⁰ Spl. bi po paleografskim crtama morao ići još u prvu polovicu XII st., jer on meće i Birbinjski misal i London. odl. u XII st., koji predstavljaju svakako mlađi stadij od Spl. odlomka.⁶¹ No treba se obazreti i na druge momente.

Tu je u prvom redu jezični momenat. I biblijski i liturgijski dijelovi Spl. odlomka pisani su otprilike jednakim jezikom, mada bi se moglo očekivati, da će liturgijske molitve pokazivati mlađe osobine nego biblijski odlomci, koji su direktan izdanak ćirilometodskog prijevoda. Taj jezik predstavlja takav stadij crkvenoslavenskog jezika, koji je očišćen od nazala, od jerya i od skupa žd, ali poluglas — sada već izjednačen u jednoj vrijednosti — čuva gotovo dosljedno svoje tradicionalne položaje i niti jednom nije vokaliziran. Dok bi se po tim osobinama Spl. bez kolebanja datirao u XII st., našu odluku usporava neobična činjenica, da jedan crkveni tekst ima dosljedno provedene takve jezične novosti kao što je poplava ikavizama (posvemašnja zbrka u upotrebi znakova *ê* i *i*) te nastavak *-oga* i *-ega* za gen. sg. m., nastavak *-oje* za gen. sg. ž. i nastavak *-omu* za dat. sg. m.

⁵⁹ Vidi o tim problemima u *Th. Eckhardt*, Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice, Radovi Starosl. instituta, knj. II, Zagreb 1955., str. 81 i dr.

⁶⁰ *J. Hamm*, Datiranje glagoljskih tekstova, Radovi Starosl. instituta, I, Zagreb 1952., 39.

⁶¹ Snimke Birbinjskog odlomka misala v. sada u postumnoj radni I. *Milčetića*, Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu, Radovi Starosl. inst., II, Zagreb 1955., sl. 7 i 8. Snimku London. odlomka v. u *J. Vajsa*, Rukovět, T. XXV.

u pronominalnoj i složenoj deklinaciji. Takvu jezičnu sliku ne pokazuje niti jedan hrvatskoglagoljski spomenik. Hrvatska redakcija glagoljskih liturg. knjiga počinje se jače jezično pomlađivati istom potkraj XV st., a dotle ona čuva i skup *žd*, pretežno tradicionalno *ê* i nastavke *-ago*, *-ego*, *-ije* i t. d. Naprotiv baš se poluglasovi od XIII do XV st. sve naglije gube, vokaliziraju i krivo upotrebljavaju.

Paleografskim i jezičnim momentima pridružuju se odlučno i stvarni momenti. Razlike, koje smo utvrdili bilo u biblijskim bilo u liturgijskim dijelovima između Spl. i hrv. glag. misala, rječitio govore za to, da svi glag. misali, uza sve manje međusobne razlike, predstavljaju ipak jedinstvenu redakciju, kojoj ne pripada Spl. odlomak. Uzmimo najprije izbor svetaca decembarskog sanktorala između 6. i 21. decembra (koji obuhvata Spl.): Nikolu, biskupa mirskog (6. XII), Ambrozija, biskupa milanskog (7. XII), Luciju djevicu i mučenicu (13. XII) i Tomu apostola (21. XII). Glag. misali imaju svi misu sv. Nikoli, sv. Luciji i apostolu Tomi, a sv. Ambroziju imaju jedni, a drugi nemaju. Mnogi misali imaju u tom razmaku još misu za sv. Damasa papu (11. XII), što Spl. nema. Te činjenice ne daju ipak nikakav naročit hronološki podatak, jer su sve to sveci staroga kulta. Ipak je značajno, da sv. Nikolu kao i Ambrozija časti u srednjem vijeku (a sv. Nikolu i kasnije) više istočna nego rimska crkva. Sv. Nikola je tipičan grčko-italski svetac, čija je popularnost bez sumnje i kod nas mnogo porasla nakon prenosa njegovih moći u Bari (1087), tako da u Hrvatskoj mnoštvo ljudi, crkava i samostana nosi njegovo ime. Na pr. benediktinski samostani pod imenom sv. Nikole bili su u srednjem vijeku u Poreču, u Omišlju, na Lošinju, u Otočcu, Šibeniku, Trogiru, Splitu, na Visu, blizu Kotora, na Bojani i u Dubrovniku.⁶² Poput sv. Nikole istočnoslavenski menolozi i sinaksari jednako vrve u toku srednjeg vijeka čašćenjem sv. Ambrozija,⁶³ više nego na zapadu. Mnogi latinski misali srednjega vijeka nemaju mise u čast sv. Ambroziju, a od glagoljskih nema je Oxf. 349, Novak i Edpr. Drugačije je s kultom sv. Lucije, koji je mnogo više bio učvršćen na zapadu nego na istoku. Stoga je nijedan latinski pa ni glagoljski misal ne propušta, dok od istočnih menologija tek je neki spominju.⁶⁴ Sv. Toma kao apo-

⁶² I. Ostojić, Katalog benediktinskih samostana na Dalmatinskom primorju, Split 1941.

⁶³ Isp. J. Martinov, *Annus ecclesiasticus graeco-slavicus*, Bruxelles 1863., str. 333, 336, 338, 340, 345, i dr.; *arh. Sergije*, *Polnyj mėsjaceslov' vostoka*, T. I, Vladimir 1901², str. 126, 154, 418, 426, 430, 435, 448, 477, 510, 559; *Nilles*, *Kalendarium manuale utriusque ecclesiae*, T. I., Oeniponte 1896., str. 348.

⁶⁴ Isp. Martinov, n. d. 307, *Sergije* 163, *Nilles*, I, 353 i dr.

stol ne propušta se, naravno, ni u istočnim ni u zapadnim liturgijama. Začuđuje, što 8. ili 9. decembra nema spomena Začeca Bogorodice ili Začeca sv. Ane Bogorodicu, jer taj blagdan dobro poznaju stariji grčki i slavenski pa i glagoljski kalendari.

Ono bitno, po čemu se Spl. razlikuje od svih glag. misala kao i od tipa Rimskog misala uopće, to je potpunost misnih obrazaca i djelomice sam tekst molitava. Iz teksta se razabira, da je Spl. na dan sv. Nikole imao ne samo molitve, nego i antifone i epistolu s evanđeljem; na sv. Ambrozija ima samo tri molitve, a za ostalo se upućuje na Mikulin dan; na sv. Luciju obrazac je opet potpun: molitve, antifone, epistola i evanđelje. Nema dakle kod prva dva sveca pozivanja na općinu ispovjednika, niti kod sv. Lucije na općinu djevica, što ćemo inače naći kod svih misala. Jedino na dan sv. Tome upućuje se za antifone i epistolu na »apostole«, a za evanđelje na prvu nedjelju Paske. Ove činjenice svakako govore za to, da je Spl. pripadao tipu plenarnog misala, u kojem je jako bio razvit proprium, a slabo commune svetaca. To nije dakle bio tip rimske kurije, koji se razvio upravo u XIII stoljeću i kojemu pripadaju svi glag. misali.

Po tekstu misnih molitava Spl. se također posve ili djelomice izdvaja od poznatih glag. misala. Popričesna molitva na sv. Nikolu je posve različita od svih molitava glag. misala na tom mjestu (bilo u propriju ili u komunu); prva molitva na sv. Ambrozija također je posve drugačija (ukoliko je glag. misali imaju), druga i treća molitva (tajna i popričesna) doživjele su u glag. misalima cijelu poremetnju tekstova u kojoj Spl. nikako ne sudjeluje; molitve na sv. Luciju u osnovi su jednake u Spl. i u glag. misalima, ali su u misalima ipak doživjele ili novo redigiranje ili čak i novi prijevod, iz čega slijede mnoge tekstualne razlike; prva molitva na sv. Tomu također je u mnogim detaljima različita od teksta u glag. misalima, tako da se svakako mora govoriti o drugom prijevodu. Pojednosti navedene su sve već srijeda.

Posebno su zanimljive razlike između Spl. i glag. misala u biblijskim tekstovima, jer ovdje imamo širu osnovu za poređivanje, a to su stari glagoljski i ćirilski tekstovi. Premda se radi o standardiziranim crkvenim tekstovima i premda se poređenje nije izvršilo na još široj osnovi, ipak su se u provedenom poređenju mogle naći vrlo karakteristične pojedinosti. Iz njih proizlazi, da Spl. zauzima neko središnje mjesto između ćirilskih i mlađih glagoljskih tekstova. U epistoli II Korint. (X 17—18 i XI 1—2) Spl. ima nešto osebujan i iskvaren tekst, ali se u više slučajeva bolje slaže s ćirilskim nego s glagoljskim

(misalskim) tekstovima, koji su se u ponekim detaljima približili latinskom prijevodu. No bez sumnje najvažnije je to, da Spl. ima pogrešku *iskušaetъ* mj. *sъstavlaetъ* ili *sastavlaet'* (kako imaju svi istočnoslavenski tekstovi i glagoljski misali), a pored njega istu pogrešku ima i ćirilski Mletački zbornik bosanskog podrijetla. U evanđelju Mat. XXV 1—13 Spl. također zauzima zasebno mjesto podudarajući se sada sa starim glagoljskim, sada s mladim ćirilskim, a sada s mladim glagoljskim tekstovima, ali najznačajnija je činjenica, da Spl. ima u versu 5. dodane riječi *divê tve*, a u versu 12. *otkudê este*. U prvom dodatku Spl. se podudara jedino s Daničićevim evanđeljem, gdje glasi *dêvi tei*, a u drugom s Hvalovim evanđeljem, gdje glasi *otkudu este*. Dakle opet se Spl. na ovako iznimnim mjestima podudara s bosanskim ćirilskim rukopisima i time nesumnjivo dokazuje svoju neposrednu vezu s onim predlošcima, koji su služili i bosanskim tekstovima.

Iz svega dosad iznesenog jasno proizlazi, da Spl. pripada jednoj drugoj misalskoj (a i jezičnoj) redakciji nego svi ostali glagoljski misali pa i najstariji njihovi fragmenti. Po paleografskoj ocjeni on je i od svih njih stariji (osim možda Beč. listića), a najstarije t. j. Kukuljevićev odlomak i Birbinjski odlomak među Geitler, Jagić, Milčetić i Vajs u XIII st.,⁶⁵ posebno je Birbinjski stavljao Berčić, Šafarik i nedavno Hamm u XII st.,⁶⁶ Kukuljevićev je Šafarik stavljao prije XIII st., a Hamm »od kraja XII do sredine XIII vijeka«.⁶⁷ No budući da Spl. predstavlja različitu redakciju, za njegovo hronološko određenje ne može se mehanički primijeniti paleografska komparativna metoda. Trebat će odgovoriti na pitanje, da li redakcija Spl. odlomka stoji vremenski linearno pred hrvatskoglagoljskom redakcijom poznatih misala ili ona postoji paralelno uz nju u jednom drugom kraju odnosno ambijentu. To je u stvari ključno pitanje, i odgovor na nj iziskuje svestran studij, kojemu ću priložiti samo nekoliko momenata.

⁶⁵ L. Geitler, Die albanesischen u. slavischen Schriften, 80, 151; v. Jagić u Encikl. slav. fil. 3,147; I. Milčetić, Hrv. glag. bibliografija, Zagreb 1911, 108; isti, Berčićeva zbirka, Radovi stsl. inst., II, 121; J. Vajs, Rukovět' hlah. pal., 124, i Najstariji hrvatskoglag. misal, str. 6.

⁶⁶ I. Berčić, Čitanka starosl. jezika, Prag 1864., 33; I. Šafarik, Památky hlaholského písemnictví, Prag 1853., 57; J. Hamm, Datiranje glag. tekstova, Radovi Stsl. inst., I, 39.

⁶⁷ Šafarik, Památky, 57; J. Hamm, Datiranje glagoljskih tekstova, 39.

Najprije se nameće potreba da se utvrdi, da li Spl. kao odlomak plenarnog misala može da podnese tako rano datiranje, kao što bi bilo XII ili početak XIII stoljeća. Pritom mora se najprije imati na umu, da Spl. vjerojatno ne predstavlja prvu ruku jedne redakcije, nego daljni prijepis. Za to govore njegove ne tako malobrojne pogreške, od kojih glavne navodim: *m(̇)lostivno . . . svṙšeniju* (Ab 14—15,) isp. str. 27; *nineže* (Ab 21) mj. *ṅ*; *priemleṫ* (Ab 21) mj. *priemlete*; *razdražает* (Ab 22) mj. *razdražaju*; vjerojatno [*i s*]tu (Ab 24—25) suvišno; suvišna je i neka riječ, koja je izgubljena u lakuni ispred *i ukrasiše* (Ba 20); izostavljena riječ *posléḋ* (Bb 2); *po ne* (Bb 7) mj. *po nei*; izostavljeno je *ee iza iskṙne* (Bb 7); *privedut se emu* (Bb 8) mj. *privedut se tebê*; u tajnoj molitvi (Bb 9—12) nepreveden je pasus »pro tuorum honore sanctorum«. Naravno da se zasad ne može reći, da li su ove i neke druge manje pogreške nastale prilikom prepisivanja iz neposrednog predloška misala, ili su one postojale već u onim predlošcima, iz kojih je bio složen glagoljski plenarni misal.

Čini se, da je glagoljski misal, bez obzira kojega tipa, nastao već relativno rano. Već je u Metodijevo doba bio preveden Sakramentar pape Grgura ili t. zv. Liturgija sv. Petra. To svjedoče Kij. listići (XI st.), a mlađi Kij. listići (XI—XII st.) i Beč. listići potvrđuju prijenos istog teksta u hrvatski kraj. No još i kasniji tekstovi kanona hrvatskoglag. misala zasnjeđuju, da se u njima kriju ostaci Metodijeva prijevoda t. j. oni su i u novom okviru misala Rimske kurije pridržali neizmijenjene neke detalje prvotnog metodijevskog kanona iz sakramentara ili možda iz Liturgije sv. Petra. Na tu vezu između kanona glagoljskih misala i teksta Kij. i Beč. listića upozorio je u više radova prof. Vajs, a zatim je prof. Vašica sve te naše tekstove identificirao kao ostatke grčkog prijevoda Liturgije sv. Petra.⁶⁸ Otvoreno je pitanje, kada su tekstovi takvoga starog sakramentara (ili Liturgije sv. Petra) bili uklopljeni u plenarni misal. Drugi sastavni dio, t. j. lekcionar, nastao je, kako je poznato, također vrlo rano, ali poznati su nam samo lekcionari po istočnom sistemu lekcija (Assemanov i dr.), dok se ne može navesti niti jedan složen po zapadnom sistemu lek-

⁶⁸ P. K. Mohlberg, *Il missale glagolitico di Kiew* (sec. IX) ed il suo prototipo Romano del sec. VI—VII., *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* (Serie III), *Memorie*, vol. II, Roma 1928; M. Weingart, *Hlaholské listy vídeňské*, Prag 1938; J. Vajs, *Kanon charvatsko-hlahol. Vatik. misalu Illir. 4*, *Časopis pro moderní filologii*, XV, Prag 1939; *isti*, *Mešni řád charvátsko — hlahol. misalu Illir. 4*, *Acta Academiae Velehradensis*, XV, Prag 1939; J. Vašica, *Slovanská liturgie sv. Petra*, *Byzantinoslavica*, VIII, Prag 1939—1946, 1—54; J. Vajs, *Najstariji hrvatskoglag. misal*, Zagreb 1948; D. Čiževskij, *K voprosu o liturgii sv. Petra*, *Slovo* 2, Zagreb 1953, 37.

cija.⁶⁹ Još je manje poznat bilo kakav glagoljski misni antifonar.^{69a} Ta nestašica mogla bi se tumačiti i tako, da su glagoljski lekcionari i antifonari, prema tomu i sakramentari, postali nepotrebni i nestali pod zubom vremena baš zbog toga, jer je rano nastao glagoljski ple-narni misal. Nezahvalno je upuštati se u nagađanje, ali ako prihvatimo Vašičine rezultate o Liturgiji sv. Petra, koja bi dospjela u Hrvatsku, Bugarsku i Makedoniju i koja se sačuvala u više grčkih i dva kasnija slavenska ćiriliska teksta, onda se nameće ovakvo rezoniranje: Budući da se s bosansko-humskog područja sačuvalo više ćirilskih lekcionara, za koje se drži da su prepisani s glagoljskih predložaka, a sistem čitanja im je istočni, onda se može pomišljati na takav jedan liturgij-ski obred, u kojem bi uz Liturgiju sv. Petra bio na snazi lekcionar istočnog tipa, koji bi vukao svoje podrijetlo iz ćirilometodskog vre-mena. Nije li crkva bosanska imala takav obred? Konačno, mi ne znamo mnogo ni o obredu svih onih »grčkih« manastira što se spo-minju na ugarsko-slavonskom području, koji su bili pod jurisdikcijom rimskih papa u toku XI—XII st.⁷⁰ A ne znamo ništa поблиže ni o obredu hrvatskih glagoljaša ranijih stoljeća, dok je još čak u split-skaj i zadarskoj katedrali bilo istočnog obreda na grčkom jeziku.⁷¹

U XII—XIII st. takav je obred pod pritiskom Rimske crkve mogao da evolviru u onakav tip, kakav je potvrđen u nekim grčkim tekstovima, što ih je naveo prof. Vašica. To su jedan vatikanski iz

---

⁶⁹ Jamačno je bio glagoljski lekcionar ona omišaljska biblija, što se spominje g. 1475. i 1480. u Vatikanskom misalu Illir. 4 i zatim u inventaru iz g. 1590. Isto takav je možda lekcionar bio ona biblija, što se spominje u inventaru crkve u Belom na Cresu g. 1624. O prvoj sam govorio u Popovičevim Prilozima za književnost, XV, Beograd 1935, 14 i 27, a o drugoj u Slovu 2 (1952), 52. Hrvatski latinički lekcionari pretpostavljaju također kao pramaticu stariji slavenski lekcionar, samo se zasad ne može ništa točnije reći o njegovu izvoru ni sistemu. Isp. o tom u *F. Fanceva*, Vatikanski hrvatski molitvenik, Zagreb 1934, XLV.

^{69a} O mogućnosti postojanja glagoljskog antifonara vidi arhivske podatke u mojim člancima u Prilozima za knjiž. jezik, istoriju i folklor, XV (Beograd 1935) 17, i u Zborniku Rijeka, Zagreb 1953., 404.

⁷⁰ Isp. među ostalim: *Sv. Ritig*, Povijest i pravo slovenštine, Zagreb 1910, 170—176; Obred i jezik katoličke biskupije u Bosni (Povijest hrv. zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, str. 737); *Al. L. Tautu*, Residui di rito bizantino nelle regioni balcano-danubiane nell' alto medioevo, *Orientalia christiana periodica*, XV. Roma 1949, 41—70. *G. Papp*, I monaci dell' ordine di S. Basilio in Ungheria nel secolo XIII, *Analecta Ordinis s. Basilii Magni, Series II, Sectio II. Vol. I (VII), fasc. 1*, 39—56. O obredu bosanske crkve v. kao najnovije *J. Šidak*, Kopitarovo bosansko evanđelje, Slovo 4-5, str. 52—58.

⁷¹ Isp. *F. Bianchi*, *Zara christiana*, I, 131; *Smičiklas*, *Codex diplomaticus*, II, Zagreb 1904, br. 273. *M. Polonijo*, Prvi uzmak glagoljice, *Radovi Stsl. inst.*, II, 199. O tom našem nepročišćenom problemu ima govora u čitavoj historio-grafiji, ali se stvar ne može rješavati bez dokumenata i tekstova.

g. 1299 (Gr. 1455) i jedan mnogo kasniji iz Bodleiane. U njima je grčki prijevod latinskih misala, u kojima je samo kanon iz liturgije sv. Petra.⁷² Takav nam tip slavenskog misala nije poznat, ali takvom je tipu mogao pripadati Spl. odlomak. Eto u Hilendarskom ćiril. rukopisu Liturgije sv. Petra u molitvi »Communicantes« spomenut je među svecima i Ambrozije i Nikola, a u molitvi »Nobis quoque« među svecima je i sv. Lucija — dakle sveci iz Spl. odlomka.⁷³

Vašica je na osnovi dodirnih točaka između kanona glag. misala XIV—XV st. i teksta liturgije sv. Petra zaključivao, da je na hrvatskom području prije XIII st. (upravo prije 1248) pod rimskim utjecajem ustuknula liturgija sv. Petra, a umjesto nje nastala slavenska liturgija rimskog tipa (poput one u grčkoj tradiciji), pri čem su dijelovi liturgije sv. Petra, uglavnom kanon s prefacijom i neki dijelovi iz reda mise, bili jednostavno preuzeti u odgovarajuća mjesta rimskog misala.⁷⁴ Samo treba konstatirati, da mlađi hrvatskoglag. misali daju vrlo malo uporišta za takvo rješenje, ako se ne pretpostavi jedan stariji tip glag. misala, koji se nije tako mnogo podudarao s latinskim misalom rimske kurije, kao što se podudaraju poznati glagoljski misali.

Latinski misal tipa rimske kurije formirao se doista u XII—XIII st., ali starijih plenarnih misala različitih tipova bilo je po zapadnim zemljama već mnogo ranije. U stvari XII stoljeće je vrijeme neke vrsti liturgijske revolucije na Zapadu, pa od tog vremena datiraju sistematizacije i lekcija i sanktorala pa i misala kao takvog.⁷⁵ Ugled rimskih papa, koji kulminira u početku XIII stoljeća (Inocencije III), djelovao je na reduciranje tipova liturgijskih obrazaca i na širenje obrednih knjiga rimskog tipa. Ipak su tendencije jedinstva s Istokom dovele tada među ostalim i do nekih stvarnih formulacija na Lateranskom koncilu g. 1215, koje su dopuštale raznolikost jezika i obreda u crkvi (čl. IX). Vjerojatno njima treba zahvaliti, što su prestale zabrane slavenske liturgije poput onih na splitskim sinodima g. 925., 1060. (pa i one češkom knezu Vratislavu 1080), i što su se pojavila i izričita odobrenja liturgije na slavenskom jeziku kao ono ruskom knezu Danilu Galičkom g. 1246., senjskom biskupu Filipu g. 1248. i

⁷² J. Vašica n. d. u Byzantinoslavica VIII, 4.

⁷³ J. Vašica, n. d. 34 i 42.

⁷⁴ J. Vašica, n. d. 12—13.

⁷⁵ Podatke iz povijesti misala i s tim povezanih problema crpim iz F. Cabrol — H. Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, Paris 1924—1936, s. v. Épîtres, Evangélique, Évangiles, Lectionnaire, Missel, Missel romain i dr.

krčkom biskupu Fruktuožu za omišaljske benediktince g. 1252.⁷⁶ Čini se, da je baš u to doba po uzoru misala rimske kurije definitivno formiran onaj tip glagoljskog misala, koji glagoljaši i sami nazivaju misalom *pa zakonu rimskago dvora*, a tome tipu pripadaju svi glagoljski rukopisni (pa i štampani) misali XIV—XV stoljeća. U to doba nastala je i hrvatska glagoljska ortografska i pisarska škola, kojoj je najvidnija oznaka novi poluglas u obliku štapića. Spl. odlomak misala ne pripada niti toj novoj pisarskoj školi, niti novoj redakciji misala po zakonu rimskoga dvora. Budući da nije nimalo vjerojatno, da bi se nakon formiranja glagoljskog misala nove redakcije u XIII st. mogao pojaviti redaktor, koji bi se vraćao na starije pismo i starije misne obrasce, moramo zaključiti, da Spl. predstavlja stariju verziju misala. Teoretski mogao je postojati plenarni glagoljski misal prije XIII st. i po toj logici, što je takav misal bio praktičan baš za svećenike u seoskim crkvama, gdje se liturgija nije mogla obavljati s pompom, uz asistenciju i pjevački kor. Kaptolske i bogate crkve mogle su lakše imati jednu knjigu za celebranta, drugu za đakona i subđakona, treću za kor i sl. Stoga su one mogle dulje izdržati bez jedinstvene i skraćene misne knjige.

Spl. je odviše malen fragmenat, da bi se po njem mogla stvoriti slika glagoljskog misala starije redakcije; o tom će moći možda nešto više reći liturgisti nakon detaljnije analize. Ja ću još samo rekapitulirati momente koji bi mogli nešto govoriti o njegovoj lokalizaciji i orijentaciji. Stječe se dojam, da Spl. stoji na pragu između istočnih i zapadnih tradicija, mada bez sumnje predstavlja tip zapadne liturgijske knjige. Isticanje kulta sv. Nikole i sv. Ambrozija podsjeća na Istok, a kult sv. Lucije na Zapad. Po kompletnom obrascu mise sv. Luciji ipak ne smijemo zaključiti, da Spl. vodi u kraj, gdje je kult sv. Lucije bio lokalni, jer je isto toliko istaknut i obrazac mise sv. Nikoli, a njemu je izjednačen i sv. Ambrozije. Prema Istoku vuku ne samo česta podudaranja biblijskog teksta s ćirilskim tekstovima, nego i liturgijski termini kao što su *svetitelʒ* i *komʒkanie*. Mnogi termini čuvaju staru slavensku prevodilačku tradiciju, ali neki od njih pokazuju dodir ruke, koja je imala tendenciju, da starim tekstovima daje neku latinizatorsku boju. Ta ruka upotrebljava riječ *misa* (mj. *mʒša*); tri je puta propustila izraz *svetitelʒ*, ali jedan put ga je zamijenila riječju *ispovidnikʒ*; sva su vlastita

⁷⁶ Sv. Ritig, Povijest i pravo slovenštine, 165—224.

imena dobila latinski izgovor (*Anbrosiê, Matêa* i dr.), a napadno čak i riječ *amenъ*. Ta prisutnost latinskog elementa bez sumnje ima svoje određeno značenje možda i za crkvenu politiku na jednom teritoriju, ali ono je, rekao bih, ostalo na površini. Tekstovi s ostacima grčke podloge i s mjestimično iskvarenim tradiranjem ostali su stari. No ono što impresionira, to su napadna slaganja Spl. odlomka s bosanskim ćirilskim rukopisima u biblijskom tekstu, a naročito na nekoliko mjesta, gdje je izvorni tekst iskvaren ili nadopunjen (*iskušaetъ, divê tve, otkudê este*). To još doduše ne bi bio dovoljan razlog, da se Spl. ili njegov predložak lokalizira u Bosnu, ali ta je pretpostavka znatno poduprta težnjom jezičnog pomlađivanja i određenom ortografijom, koje su svojstvene poznatim bosanskim ćirilskim tekstovima.

Bosanski ćirilski tekstovi, na koje mislimo, a to su — pored Grigorovič-Giljferdingova odlomka, koji meću u XIII st. — Mostarsko ili Belićevo ev., Batalovo ev., Giljferdingov apostol, Srečkovićevo ev., Daničićevo ev., Hvalov zbornik, Kopitarovo ev. i Mletačko ev., potječu po općem mišljenju iz XIV—XV stoljeća.⁷⁷ Isto tako opće je priznato, da njihova grafija ima posebne karakteristike, kao što je nestanak znakova iznad slova, nestanak nazala, upotreba »jata« za skupinu *ja* i upotreba posebnog znaka za stari »đerv«, a sve se to svodi na nasljedovanje glagoljske tradicije, drugim riječima na prepisivanje s glagoljskih predložaka. Posebna je oznaka ovih spomenika pomlađivanje jezičnih oblika, a naročito jaka ikavizacija, pri čem se zamjenjuje »jat« glasom *i*, a *i* obrnuto *i* znakom »jata«. Nemamo potvrde, da bi se u pravoj Bosni upotrebljavala glagoljica kao redovito pismo poslije XIII stoljeća, iako je bila poznata. Iz Bosne nema niti jednog sigurnog teksta, koji bi ovu tvrdnju demantirao. Ne demantira je niti glagoljski zapis u rukopisu krstjanina Radosava iz XV stoljeća kao ni glagoljski zapis u Čajničkom evanđelju, također iz XV st., jer su to kurioziteti, koji baš svojim iskrivljenim oblicima ili imitiranjem glagoljskih slova XII odnosno XIII st. dokazuju, da se glagoljica u Bosni poslije XIII st. više nije organski razvijala, dakle niti praktično upotrebljavala. Indirektno tu činjenicu potvrđuje baš postojanje bosanskih ćirilskih evanđelja iz XIV—XV st.,

⁷⁷ Pregled ovih tekstova dao je V. Vrana, Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni, Povijest hrv. zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942 794—822; o Kopitarovu ev. J. Šidak, Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja »Crkve bosanske«, Slovo 4—5, str. 47—61, a o Mletačkom zborniku također Šidak u ovom broju Slova.

koja su preuzela i koja čuvaju knjižni repertorij negdašnjeg glagoljskog fonda u Bosni i tako učinila glagoljske tekstove nepotrebnima i nečitljivima.

Gledan s ovog aspekta Spl. bi mogao biti jedan od posljednjih primjera glagoljice u Bosni prije nego je ondje degenerirala i prije nego se izgubila. S obzirom na konservativnost bosanskih rukopisa, koja je općenito poznata, možda paleografski kriterij za njegovo datiranje treba primijeniti s retardacijom i datirati ga u XIII stoljeće. Na taj način bi se po današnjem shvaćanju historijske gramatike bolje smjestili i ikavizmi Spl. odlomka, koje se ne usuđujemo prebaciti u ranije doba. Tragovi latinizatorske tendencije u Spl. također se dobro smještaju u prvu polovcu XIII st., u doba mnogovrsnih pokušaja da se u Bosni i u bosanskoj crkvi uspostavi auktoritet rimske crkve. U svakom slučaju Spl. otvara nove perspektive u povijesti glagoljske pismenosti.

R É S U M É

Le Fragment de Split du Missel glagolitique, conservé aux Archives du Chapitre de Split, n'a pas été remarqué jusqu'à maintenant par les chercheurs, alors qu'il s'agit probablement du fragment croate glagolitique le plus ancien après les Feuilles de Vienne. C'est une feuille de parchemin, écrite en écriture glagolitique demi-ronde du type croate: toutefois, l'on n'y trouve plus, il est vrai, de signes pour *y* et pour les voyelles nasales, on y trouve, écrits systématiquement, les jers du type **Ѣ**. Le document présente alors, au point de vue de la paléographie, le stade de la réduction à un jer, le dur (comme en moyen bulgare), mais il représente aussi l'école dans laquelle il n'y a aucune trace ni du jer croate plus récent ni des signes en forme d'apostrophe. A l'image paléographique correspond l'image linguistique. Les passages bibliques et liturgiques du fragment sont écrits en langue vieux-slave de rédaction croate: la vocalisation s'y trouve rajeunie d'une manière analogue. Une caractéristique particulière c'est l'adaptation du son *ě* au dialecte ikavien (c.-à.-d. l'ancien *ě* se trouve écrit fréquemment comme *i*, et de même manière, les *i* ou *y* étimologiques sont écrits *ě*). Quand même, le jer n'est nullement remplacé par une voyelle pleine, il ne se trouve pas à une place incorrecte, on doit le considérer alors comme un son vivant. Du point de vue de la morphologie, la situation est analogue: les mêmes formes sont le plus souvent conservées comme dans les anciens textes d'évangile glagolitiques et cyrilliques (bien sûr avec un grand nombre de contractions de sons), mais pour les adjectifs et les pronoms on trouve quelques formes nouvelles, p. e. au génitif masculin singulier où les désinences *-go* se trouvent remplacées de manière systématique par les désinences *-ga* (*sega*, *blaženoga* etc.); au dat. sing. on trouve déjà la désinence *-omu* (ou *-umu*) (*blaženomu*); au féminin une place spéciale est occupée par la forme pronominale *тѣ* (au lieu de *ты*) au nom. plu-

riel; et on doit attacher une importance particulière à la forme *svetoe, blaženoe* (au lieu de *svetie et blaženie*) pour le génitif singulier de l'adjectif, forme qui ne se trouve pas confirmée par des textes bibliques anciens, mais par les documents peu nombreux, qui sont d'ailleurs de la langue croato-serbe du XIIIe au XVe siècle. Au point de vue de la terminologie du Missel, une importance spéciale revient aux expressions: *komъkanie* (en latin *communio, communicare*) considérée comme une confirmation de la latinité dans les Balkans à la période la plus ancienne, *nadъ primošeniem* (abréviation *ndprnš, super oblata*), *po brašъnъci* (abréviation *pobršnc, post communionem*) — expressions connues des Feuilletés de Vienne, ainsi que *svetitelъ* (expression figurant dans les documents cyrilliques serbes et correspondant au latin *confessor*).

Le Fragment de Split (dont le texte est donné ici transcrit en caractères latins) représente d'après son contenu, un fragment du Missel romain pour le mois de décembre: il comprend les messes pour la fête de St Nicolas (il n'en est conservé que la fin), de St Ambroise (3 oraisons), de Ste Lucie (antiphones, oraisons, épîtres et évangile) et le commencement de la messe pour la fête de St Thomas. Dans cette partie, se trouvent des fragments de la Bible, c.-à-d. du psaume XLIV 2, 3, 8, 15—16, d'épître de Paul (II aux Cor. X 17—18), de l'Evangile de Matth. (XXIV 46—47 et 1—13). Les oraisons sont tirées des sacramentaires et missels latins, les oraisons pour les jours de St Nicolas et St Ambroise ne sont pas complètement identifiées. Par une comparaison plus détaillée avec les textes vieux-slaves et les textes cyrilliques plus récents d'une part, et avec les missels croates glagolitiques du XIVe au XVe siècle de l'autre, l'auteur constate que les textes bibliques du Fragment de Split se basent sur une traduction cyrillo-méthodienne, mais que leur rédaction correspond plus souvent aux textes cyrilliques, provenant surtout de Bosnie, qu'aux textes du missel croate glagolitique, quelquefois plus proches de la Vulgate. Cette constatation peut être confirmée par l'autres éléments linguistiques, surtout par une adaptation au dialecte ikavien déjà très enracinée, par les formes pronominales rajeunies (les missels croates glagolitiques restent fidèles aux formes traditionnelles) et par des particularités du texte, parmi lesquels mérite plus particulièrement d'être relevée une désinence figurant dans le texte de Matth. XXV 12 *otkudê este*, qu'on ne trouve que dans l'évangile de Hval. En comparant les textes liturgiques (oraisons) du Fragment de Split au texte du Missel croate glagolitique, on a démontré que le Fragment donne une rédaction très particulière (même quant aux traductions à partir du latin) bien différente des autres Missels glagolitiques. Le Fragment diffère même quant au culte de St Nicolas et de St Ambroise des missels glagolitiques et latins, se rapprochant par contre des textes slaves de l'Est.

On est porté alors à la conclusion que le Fragment représente un document de la première et plus ancienne rédaction de la traduction glagolitique du *Missale plenum*, qui était, selon toutes apparences, en usage avant la révision du Missel glagolitique — révision effectuée directement d'après les modèles de Rome à la suite des lettres du pape Innocent IV des années 1248 et 1252, adressées à l'évêque de Senj et aux Frères bénédictins d'Omišalj. Mais, si l'on tient compte des concordances (intéressant la langue, l'écriture et les mots) avec les textes cyrilliques de Bosnie (copiés, on le sait, plus ou moins sur des modèles glagolitiques), on peut supposer que le Missel de Split continuait la tradition de l'Apôtre de Gršković (qui, lui aussi, utilise le jer dur) et qu'il est peut-être originaire de Bosnie. Cette constatation peut offrir des plus larges possibilités pour expliquer l'ensemble des problèmes concernant la question des rites et des textes en Bosnie, et peut-être dans le Hum occidental et en Dalmatie.